

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA IRAK CEPHESİ VE 101. YILINDA KUTÜ'L-AMARE ZAFERİ

Yrd. Doç. Dr. Zekeriya TÜRKMEN*

Öz

Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eden İngiltere, 6 Kasım 2014 tarihinde Şattü'l-Arap ağzındaki Fav mevkiine asker çıkarmış, Basra Körfezi'nden kuzeye doğru ilerleyerek petrol bölgelerini ele geçirmek üzere Irak'a yönelik işgal harekâtını başlatmıştır. Bölgede çok yönlü propaganda faaliyetinde bulunan İngilizler Arap kabilelerinin önemli bir kısmını kendi yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Dicle Nehri boyunca ilerleyen İngilizler, 21 Mayıs'ta Ammare'yi, 25 Temmuz'da Nasıriye'yi, 28 Eylül'de Kutü'l-Amare'yi işgal etmiştir.

Bu sırada Albay Nurettin komutasındaki Türk Ordusu, taarruz fırsatını ele geçirebileceği yere kadar taktik geri çekilme yaparak yıpranmadan kuzeye çekmeyi başarmıştır. Nitekim, 22-24 Kasım 1915'de cereyan eden Selmanpâk Muharebesi'nde Türkler zafer kazanmış ve İngiliz Ordusu'nu takibe koyulmuşlardır.

VI. Ordu Komutanlığı'na atanan Halil Paşa komutasındaki Türk Ordusu İngilizleri teslim etmeye zorlamak için kuşatmanın şiddetini her geçen gün artırmıştır. Kuşatmayı yaramayan İngilizler, Türk Ordu Komutanlığı'na çeşitli tekliflerde bulunarak muhasaranın kaldırılması için çaba harcamışlar, ancak bu teklifler Ordu Komutanı Halil Paşa tarafından reddedilmiştir. 29 Nisan 1916 günü Halil Paşa komutasındaki VI. Ordu muzaffer olarak Kutü'l-Amare'ye girmiş, General Townshend komutasındaki İngiliz Ordusu tüm personeliyle teslim alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Irak Cephesi, Kutü'l-Amare Zaferi, Albay Nurettin, Albay Halil (Paşa), Colmar Von Der Goltz, General Townshend, VI. Ordu.

In World War I Iraqi Front And Kutu'l-Amare Victory On Its 101th Anniversary

Abstract

England declared war on Ottoman State on 6th November 1914 and landed troops on the cove of Shatt al-Arab, named Fav, marching towards the north

* Beykent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

of the Persian Gulf, British troops launched the invasion of Iraq to seize the oil fields. The British, who were involved in many propaganda activities in the region, have failed to attract a significant portion of their Arab tribes to their side. The English, who went along the Dicle River, occupied Amarr on May 21, Nasiri on 25 July, and Kutu'l-ammare on 28 September.

Meanwhile, the Turkish army commanded by Colonel Nurettin succeeded in withdrawing to the north without worn out tactical retreat until he could take the opportunity to attack. Indeed, in the Battle of Selmanpâk, which took place between November 22nd and 24th, 1915, the Turks won victory and followed the British army.

The Turkish army under the command of Halil Pasha, who was appointed to the 6th Army Command, increased the violence of the siege every passing day to force the British to deliver. The British, who did not use the encirclement, made various offers to the Turkish army command and tried to remove the army but 6th Army commander Halil Pasha rejected these orders. On April 29, 1916, the 6th Army under the command of Halil Pasha entered the Kutu'l-ammare victoriously, and the British army under the command of General Townshend was taken over by the whole staff.

Keywords: First World War, Iraq Front, Victory Of Kut Al Amara, Colonel Nurettin, Colonel Halil (Pasha), Colmar Von Der Goltz, General Townshend, 6th Army.

Birinci Cihan Harbi'ne Gिरerken Irak Cephesi ve Türk-İngiliz Mücadelesi

XIX. yüzyılda devletler arasında giderek artan ekonomik çıkar savaşları, buna bağlı olarak gelişen büyük devletlerin sömürgeci politikaları, Osmanlı Devleti gibi hammadde kaynakları üzerinde bulunan, gelişmemiş bir sanayi'e sahip devletleri hem pazar, hem de işgal amaçlı hedef haline getirmiştir. Sahip olduğu zengin petrol kaynaklarından dolayı Irak coğrafyası, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren emperyalist devletlerin ilgi alanına girmiştir. Başta İngiltere olmak üzere, Fransa ve Almanya gibi ülkeler, Ortadoğu'ya yönelik siyasetlerinde Irak coğrafyasının petrol kaynaklarına sahip olmak amacıyla çok yönlü politikalarını uygulamaya koymuşlardı.¹ Irak'ın kuzeyinde yer alan Musul-Kerkük coğrafyası ise zengin petrol kaynaklarından dolayı -sanayi devrimiyle büyük atılım yapan- Avrupa devletlerinin iştahını kabartan bir mekân olmuştur.²

Donanma eşliğinde Hindistan'dan getirilen İngiliz Müstemleke Ordusu, Basra Körfezi'nin kuzeyinde Şattü'l-Arap ağzındaki Fav'a 6 Kasım 1914 tarihinde asker çıkarıp kuzeye doğru ileri harekâtı başlatmıştır. Irak cephesinde Arap kabilelerine ve ilan edilen cihat fetvasına güvenen Osmanlı idarecileri bu

¹ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Basra Körfezi Kuzeyindeki Petrol Kaynaklarını Ele Geçirmeye (Irak Cephesi) Yönelik Askerî Harekâtı Çerçevesinde Türk Ordusunun Selmanpak ve Kutu'l-amare Zaferine Dair Bir Değerlendirme (6 Kasım 1914-29 Nisan 1916)", 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 3-5 Kasım 2015, Budapeşte-Macaristan, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2015, s. 133.

² Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, (Çev. Kasım Yargıcı), İstanbul, 1972, s. 27.

düşünmeden hareketle bölgede çok az sayıda bir askerî güç (8.000) bırakmıştı. Silah-techizat bakımından da zayıf Türk kuvvetleri İngiliz ordusunun Fav'a düzenlediği çıkarma harekâtı karşısında tutunamayıp geri çekilmek zorunda kaldı. Böylece Irak Cephesi açılmış oldu. Türk kuvvetleri bu sırada daha fazla kayıp vermeden taktik geri çekilme planı çerçevesinde Şattülarap boyunca kuzeye doğru çekildiler.³

Irak'ın Coğrafi Yapısı, İklimi ve Ulaşım Şartları

Coğrafi terim olarak Irak; Şam Çölü ile İran sınırı arasında kalan yaklaşık 200 km eninde, Basra Körfezi'nden kuzeybatı istikametine ortalama 700 kilometre uzunluğundaki bölgedir. Irak adı 1921'den itibaren uluslararası hukukta devlet adı olarak kullanılagelmiştir.⁴

Irak'ın kuzeyinde karasal iklim, batı ve güneyinde ise çöl iklimi görülmektedir. Kasım-Nisan ayları arasında yağış alan Irak'ta nehirlerde sıkça taşkınlar ve sel felaketi yaşanır. Bundan dolayı Mezopotamya havzasında bataklıklar çoktur; bu ise bulaşıcı hastalıklara özellikle de sıtmaya yol açan bir durumdur. Diğer taraftan yöre halkının zorunlu su ve temizlik ihtiyacını Dicle ve Fırat'tan karşılaması kolera hastalığına yakalanma riskini de artırmaktadır.⁵ Çöl iklimine sahip olan bölgede sıcaklık Nisan ortalarında artmaya başlar Temmuz-Ağustos aylarında tahammül edilmez bir hal alır ve gölgede 50 dereceyi aşar; bu dönemde gölgede sıcaklık ortalaması 46 dereceye ulaşır.⁶ Bundan dolayı bu coğrafyada askerî hareket yapılabilmesi için son derece gelişmiş bir lojistik destek sistemine sahip olmak gerekir.

1914'lerin Irak coğrafyasında nehirlerle paralel olarak kuzeye uzanan üç yol bulunuyordu. Bunlardan ilki Fao-Basra-Kurna-Ammare-Kutü'l- amare-Bağdat-Salahiye-Kerkük-Musul-Nusaybin-Resulayn yolu; ikincisi Bağdat'tan başlayıp Dicle Nehri batı sahilinden yukarı uzanan Bağdat-Şerkat Musul yolu ki, bu yol Musul'da birinci yol ile birleşmektedir. Üçüncü yol Basra'dan itibaren kuzeye doğru ilerleyen ve genel olarak Fırat Nehri'nin batı sahilini takip eden Basra-Nasıriye-Semave-Hit-Ane-Miyadin yoludur. Bundan başka Fırat ve Dicle nehirleri arasını birbirine bağlayan Kutü'l-amare-Nasıriye, Bağdat-Müseyyip, Bağdat-Fellüce, Samarra-Ramadiye, Tikrit-Hit, Şerkat-Ane, Musul-Sincar-Miyadin yolları bulunmakta idi.⁷ Bütün bunlar dikkate alındığında, muhtemel bir savaşta Irak coğrafyasında personelin ve savaş malzemesinin sevkiyatında büyük güçlükler çekileceği aşikâr görünmektedir.

³ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, (Ed. Zekeriya Türkmen), Harp Akademileri K.lığı Yay., İstanbul, 2015, s. 381.

⁴ Harp Akademileri Komutanlığı, *Türkiye-İrak İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1994, s. 1.

⁵ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm, 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2010, s. 255-261.

⁶ Behzat Balkış - Nezih Fırat, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, Cilt: III-1, s. 31-33.

⁷ Yavuz Ölçen, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kutü'lammare Muharebeleri (29 Nisan 1916-16 Şubat 1917)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992, s. 36-37.

Irak Coğrafyasında Casuslar Savaşı

Irak bölgesi, Orta Doğu'yu Uzak Doğu'ya bağlayan yolların üzerinde yer almasından dolayı, Arap yarımadasını kuzeyden kontrol etmek isteyenlere avantaj sağlayacak bir konumdadır. Irak'ta, özellikle Musul vilayeti, büyük güçlerin, petrol arama ve işletme imtiyazları elde etme yarışına giriştikleri bölge olmuştur.⁸ II. Abdülhamit döneminde temelleri atılan, Osmanlı-Alman yakınlaşması sonunda Berlin-Bağdat demir yolu yapım işinin Almanlara verilmesi⁹ Irak bölgesinde Alman etkisinin artmasına yol açmıştır.¹⁰⁰ Bu sırada İngilizler de bölgeye gönderdikleri biyolog, tarihçi, diplomat, zoolog vs. meslek gruplarından casuslar aracılığıyla kendi siyasetlerini kalıcı kılmaya, diğer taraftan küçük menfaatler temin ederek bölge halkı üzerinde -özellikle de aşiret reislerinde- İngiliz hayranlığını artırmaya gayret etmişlerdir. Hatta İngiltere Yüzbaşı WHI Shakespeare aracılığıyla daha 1910'larda Basra Körfezi civarında tampon bir Vahabi devleti kurmayı ve onun aracılığıyla doğal kaynakları kullanmayı düşünmüştür.¹¹ Irak ve Hicaz coğrafyasında uzun yıllar faaliyet gösteren ünlü kadın casus Gertrude Bell kendisine aşkla bağlanan aşiret reisleri üzerinde çok büyük etkiler bırakmış, İngiliz idaresine karşı önemli bir ilgi-alâka uyandırmıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe'yi çok iyi bilen Bell, dönemin kaynaklarının da hem fikir olduğu üzere Irak bölgesindeki şeyhlerle diplomasiinin çok ötesinde özel ilişkiler kurarak İngiltere'nin gelecekteki askerî harekâtının bir yerde altyapısını oluşturmaya çalışmıştır. Bell bu sırada Küveyt Emiri ile İbn-i Suud ve Basra'da Seyyid Talip ile görüşerek bu bölgedeki güçlü aşiretlerin İngiltere'yi desteklemesini sağlamıştır.¹²

Öte yandan Enver Paşa, Irak havalisine gönderdiği Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarıyla bölge halkı üzerinde önemli otorite sayılan -güçlüden yana hemen taraf değiştirebilen- Şii din adamlarını Osmanlı Devleti yanında tutmak için büyük gayretler harcamıştı. Nitekim Alman İmparatoru Kayzer II. Wilhelm ve Alman Hariciyesi ve Genelkurmayı, Baron Max von Oppenheim'i 1914 yılı Ekim başında İslam dünyasını harekete geçirerek ayaklandırmak, pan-islamist propagandayı Ortadoğu ve Osmanlı coğrafyası ile tüm İslam dünyasında etkin kılmak üzere görevlendirmiştir.¹³ Oppenheim ilk önce İslam dünyasının ikinci kutsal beldesi sayılan Medine'de işe başlarken, Wilhelm Wasmus ve

⁸ Zekeriya Türkmen, (Editör), *Kut'lu Bir Zafer 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi*, Harbiye Askerî Müze ve Kültür Sitesi K.lığı Yay., İstanbul, 2016, s. 24-25.

⁹ Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkileri Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yay., İstanbul, 1988, s. 25 vd; Ayrıca bkz. H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerine İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yay., Ankara, 2004, s. 2002 vd.

¹⁰ Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi, Askerî Yönden Çözüm Arayışları 1922-1925*, ATAM Yay., Ankara, 2003, s. 11-13.

¹¹ Briton Cooper Bush, *Britain, India, and the Arabs 1914-1921*, University of California Press, California, 1971, pp. 74-80.

¹² Selçuk Duman, *Aynı eser*, s. 97-98.

¹³ Sean McMeekin, *Berlin-Bağdat Demiryolu: Almanya'nın Dünya Hakimiyeti Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu 1898-1918*, Çev. Azize F. Çakır, Picus Yay., İstanbul, 2012, s. 33-48; Ayrıca bkz. Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İslam Stratejisi*, Küre Yay., İstanbul, 2013, s. 52-62.

Yüzbaşı Fritz Klein ise İran ve Basra'ya oradan da Necef ve Kerbela'ya gönderilerek Türk-Alman cihadını buradaki halka anlatmak, Hicaz ve Basra körfezi taraflarını kontrol altında tutarak güvenliği sağlamakla vazifesiyle icraata başlamışlardır. Böylece Kayzer II. Wilhelm'in "Weltpolitik"i (dünya / küresel siyaseti) "Drang nach Osten" (Doğu'ya doğru açılım) siyasetiyle bütünleştirilerek uygulamaya konulmuş oldu.¹⁴ Avusturyalı ünlü Şarkiyat alimi Profesör Alois Musil ise Hicaz bölgesindeki aşiret reisleriyle irtibat kurarak onları Türk-Alman ittifakının yanında tutma gayretini harcarken topladığı bilgileri anında Viyana ve Berlin'e aktararak görevini icra ediyordu.¹⁵ Baron Max von Oppenheim tarafından daha 1914 yılı Ekim başında hazırlanarak ilgili birimlere sunulan "İslam Dünyası'nın Düşmanlarımıza Başkaldırısı" adlı raporda Almanya ve Osmanlı Devleti'nin baş düşmanları İngiltere, Fransa ve Rusya egemenliğindeki İslam ülkelerinde başlatılacak olan ayaklanmalara dair ayrıntılar işlenmiş, cihat politikasının nasıl uygulanacağına dair geniş açıklamalar yer almıştır.¹⁶ Netice itibarıyla Osmanlı Ortadoğu coğrafyasının sahip olduğu jeopolitik değeri ve stratejik öneminden dolayı Birinci Dünya Savaşı'na uzanan süreçte bölgenin öncelikle büyük bir psikolojik harekât alanı olarak değerlendirildiği, sıcak savaş öncesinde kamuoyunun psikolojik harekât yöntemi ve taktikleriyle elde edilmek için büyük savaşların verildiği bir mekân olduğu görülmektedir. Aslında bütün bu girişimlerin nihai hedefi Almanlar tarafından Türklerin bir an önce savaşa sokularak Avrupa cephesindeki yüklerini biraz olsun hafifletmek düşüncesi de önemli yer tutmakta idi.¹⁷

Britanya İmparatorluğunun Irak'a Yönelik Stratejisi

1914'lerde Britanya İmparatorluk Hükümeti, Basra Körfezi ile Güney Irak'a müdahale ederek Bağdat'ın ele geçirilmesinden şu faydaları sağlamayı umuyordu: Osmanlı Devleti ile müttefiklerinin Irak ve İran petrollerinden faydalanmalarına engel olunacak, İran üzerinden güneye inecek Rus Kafkas Ordusu ile birleşerek, Türklerin Irak-Suriye ve Kafkas cephelerinin gerilerine düşülecek, böylece Türk Ordusu'nun imhası sağlanacak, Arap Yarımadası'ndaki, Arap emirlikleri üzerinde kurulan İngiliz etkisi pekiştirilecek, Irak'taki Arap kabileleri Osmanlı Devleti aleyhine ayaklandırılacak, bölgedeki birliklerin lojistik tesislerine ve ikmal üstlerine saldırılar düzenlenecek, Türk Ordusunun Irak ve İran cephelerinden Hindistan'a ulaşma, Hindistan'daki Müs-

¹⁴ Selami Kılıç, "Birinci Dünya Savaşı'na Uzanan Süreçte Türk-Alman Yakınlaşması", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Harp Akademileri K.lığı Yay., İstanbul, 2015, s. 120-123.

¹⁵ Selami Kılıç, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Cihat Politikasına Bir Bakış", 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, 25-27 Eylül 2014 Erzurum, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2015, s. 163.

¹⁶ Mustafa Çolak, Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası 1914-1918, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2006, s. 34; Kadir Kon, Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İslam Stratejisi, s. 62-63; Ayrıca bkz. Selami Kılıç, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Cihat Politikasına Bir Bakış", 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, 25-27 Eylül 2014 Erzurum, s. 165-166.

¹⁷ Friedrich Freiherrn Kress von Kressenstein, Son Haçlı Seferi: Kuma Gömülen İmparatorluk, Çev. Tahir Balaban, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007, s. 17.

lüman halkı ayaklandırma düşünce ve tehlikesi bertaraf edilecek, Osmanlı padişahı tarafından ilan edilen Kutsal Cihat (Cihâd-ı Mukaddes)'in etkisiyle Arabistan, İran, Afganistan ve özellikle Hindistan'daki Müslümanların harekete geçmeleri önlenecek, Alman denizaltılarının, Basra Körfezi'nde üslenip Hint Denizi'ni kontrol etmelerinin önüne geçilecek, İngilizlerin, Güney Irak'a egemen olması ile, Kuzey Irak ile Doğu Anadolu'daki Kürt, Nasturi, Süryani ve Ermenilerin ayaklanmaları sağlanacaktı.¹⁸

Aslında Britanya Krallığı Irak Cephesini açarak Hindistan'a yönelik harekâtın önünü kesmek istemişti. Bu öngörülü siyaset, askeri stratejide “*dolaylı tutum*” olarak bilinen ve düşmanın dengesini bozmayı ve sonunda yenilgiye uğratmayı hedefleyen bir taktiktir. İngilizler ilerleyen zamanda Çanakkale yenilgisiyle kaybettikleri psikolojik üstünlüğü yeniden ele geçirmeyi de amaçlamışlardı.¹⁹

Türklerin Kutü'l-Amare Kuşatmasına Kadar Irak Cephesi

Hindistan yolunu emniyete almak isteyen İngilizler, daha 1913'lerde -Osmanlı Sadrazamı Mahmut Şevket Paşa'nın onayıyla geçici olarak verilen- Bahreyn, Katar ve Küveyt'te konuşlandıkları arazide yığınak yaparak silah, teçhizat ve personel yönünden bölgedeki kuvvetlerini artırdılar.²⁰ Ortadoğu'nun petrol zenginliklerine sahip olmak, İngiliz İmparatorluğunun egemenlik sahasını daha da genişletmek düşüncesiyle planlayıp kurguladıkları “*kurtlar sofrası*”nda “*Büyük Oyun*”u sahneye koymuşlardı.²¹

3 Kasım 1914 günü Fav açıklamalarına gelen ilk İngiliz birliklerini diğerleri takip etti. 6 Kasım günü çıkarılan İngiliz öncülerıyla Türk ordusuna bağlı hudut birlikleri arasında ilk sıcak çatışma karşılıklı top ve tüfek atışlarıyla başlatılmış oldu.²² 16. İngiliz Tugayı, 8-10 Kasım 1914 tarihleri arasında gemilerle Şattü'l-Arap'a girerek kuvvetinin büyük kısmını Abadan'ın güney kıyılarına çıkarmıştı. Basra'yı savunmak isteyen Türk kuvvetleri ise, İngiliz birliklerinin ve özellikle nehir filosunun üstün ateş gücü karşısında ağır zayıt vererek kuzeye doğru çekilmişlerdi.²³

İngilizler bölgedeki kuvvetlerini bir kolordu düzeyine çıkararak ileri harekâta geçmişler ve 23 Kasım 1914'de Basra'yı işgal etmiş, kimi Arap aşiretleri

¹⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara, 1984, s. 112; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi (Irak-İran Cephesi)*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 1979, s. 372-375; Ayrıca bilgi için bkz. Yavuz Ölçen, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kutü'lammare Muharebeleri (29 Nisan 1916-16 Şubat 1917)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992, s. 5.

¹⁹ Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 391.

²⁰ Behzat Balkaş - Nezihi Fırat, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, Cilt: III-1, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 1979, s. 15-21.

²¹ Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 393.

²² Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Basra Körfezi Kuzeyindeki Petrol Kaynaklarını Ele Geçirmeye (Irak Cephesi) Yönelik Askeri Harekâtı Çerçevesinde Türk Ordusunun Selmanpak ve Kutü'l-amare Zaferine Dair Bir Değerlendirme (6 Kasım 1914-29 Nisan 1916)”, s. 135.

²³ Selçuk Duman, *Aynı eser*, s. 105-106.

İngiliz askerlerini sevinç gösterileriyle karşılamıştır.²⁴ İngilizler Basra'da halka hitaben bir bildiri neşrederek İngiltere'nin bir İslam Devleti olduğuna dikkat çekerek, Osmanlıların Almanlarca kandırılıp yanlış yola sürüklendiğini, Türk- lere ve Müslümanlara karşı bir tavırlarının olmadığını belirten beyannameler- le halkı sindirmeye çalıştılar.²⁵

4 Aralık 1914'te üstün kuvvetlerle Kurna mevziine saldıran İngilizler, 9 Aralık tarihinde Türklerin kuzeye çekilmesi ile üstünlüğü ele geçirmişlerdi. Birinci (4 Aralık) ve İkinci Müzeyra (7 Aralık) Muharebesinde İngilizler galip gelmiş; 38. Tümen komutanı Albay Suphi, 45 subay 989 erle teslim olmak zorunda kalmıştır.²⁶

Teşkilat-ı Mahsusa Önderlerinden Yarbay Süleyman Askerî Bey'in Irak Harekâtı

2 Ocak 1915'te Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına Teşkilat-ı Mahsusa Örgütünün²⁷ önde gelenlerinden Yarbay Süleyman Askerî Bey²⁸ tayin edilmiştir.²⁹ Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, Süleyman Askerî Bey'in Irak cephesinde yerel kuvvetlerle İngiliz ilerleyişini durdurabileceğini düşünüyordu. Irak'taki aşiret reislerinden Uceymi (Acemî) Sadun Paşa, Sü- leyman Askerî Bey'in yanında yer aldı,³⁰ harbin sonuna kadar da kendine bağlı aşirete güçleriyle Türk ordusuna destek verdi.³¹

²⁴ Serdar Sakin, "Birinci Dünya Savaşında Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasın- daki Çarpışmalar", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: IV, Sayı: 7, Kış 2010, s. 136-137; Kemal Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 1997, s. 79.

²⁵ Selçuk Duman, *Aynı eser*, s. 108; Zekeriya Türkmen, (Editör), *Kut'lu Bir Zafer 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi*, s. 31.

²⁶ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, Cilt: II, İstanbul, 1991, s. 391; Ayrıca bkz. Tarık Saygı, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, Paraf Yay., İstanbul, 2011, s. 49.

²⁷ Teşkilat-ı Mahsusa Örgütünün kuruluşu ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıye Dairesi) Tarihi, 1914-1916*, Cilt: I, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2014.

²⁸ Süleyman Askerî Bey (1902-P.28), (1884-14 Nisan 1915) 1884'de Prizren'de doğmuş, 14 Mart 1900 tarihinde girdiği Harbiye Mektebi'nden 6 Aralık 1902'de teğmen olarak mezun olmuştur. Daha sonra Erkân-ı Harbiye Mektebi'ne devam etmiş fakat mezun olamayıp 5 Kasım 1905'te mümtaz (kurmaylıkları onanmayanlar mümtaz olarak adlandırılırdı) yüzbaşı olarak kıtaya çıkmış, ancak 1912'de kurmaylığı onanmıştır. 1911-1912 Türk-İtalyan Savaşı'na ve 1912-1913 Balkan Savaşı'na katılmıştır. 13 Aralık 1914'te 38. Tümen Komutanlığı ve aynı zamanda Basra Valiliği'ne, 2 Ocak 1915 tarihinde Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı görevine atanmıştır. 20 Ocak 1915'te Birinci Rota Muharebesinde İngilizleri mağlup etmiştir. 12-14 Nisan 1915'te Şuayyibe Muharebe- si'nde İngilizler karşısında savaşı kaybedince üzüntüsünden dolayı bunalıma girmiş ve arabasına bindikten sonra canına kıymıştır. Mezarı Basra Berceziye'dedir. *Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar*, Harp Akademiler Komutanlığı Yay., İstanbul, 1993, s. 423-425.

²⁹ Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 4/10481, Kıs: 3644, Ds: H-15, F: 1-2, 1-7. Süleyman Askerî'nin ataması için ayrıca bkz. BOA., BEO, Harbiye Gelen nr: 324391. BOA., İ-HB, nr: 163/69, 10 K.evvel 1330. Ayrıca bkz. Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıye Dairesi) Tarihi, 1914-1916*, Cilt: I, s. 16.

³⁰ Orhan Avcı, "Mütareke Döneminde Acemi Paşa", *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, Cilt: I, 1763-1938 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Ordu ve Toplum (25-27 Ekim 1999, İstanbul, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2000, s. 359.

³¹ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 395-396.

Irak ve Havalisi Komutanı Süleyman Askerî Bey, gayr-i nizamî harp yöntemi ve usullerini bilen Bağdat'ta Jandarma Komutanlığı görevinde bulunduğu bölgeyi, aşiret yapısını ve araziyi iyi tanıyan bir kişiydi.³² İngilizlere karşı gayr-ı nizamî harp yöntemleriyle mücadelesini sürdüren Süleyman Askerî Bey, 7 Ocak 1915 tarihinden itibaren İngilizlerle yapılan savaşlarda düşmana ağır kayıplar verdirmiş, 5 Şubat 1915 tarihli raporunda, 2 subay 17 asker şehit, 5 subay 68 asker yaralı verdiklerini açıklarken İngilizlerin 400 ölü 1000'in üzerinde yaralı bıraktığını bildirmiştir.³³ Teşkilat-ı Mahsusa'nın meşhur "Osmancık Taburu"nun³⁴ da Irak cephesine getirilerek savaştığı bu muharebelerde Süleyman Askerî Bey, ayağından yaralanmasına rağmen muharebe meydanından ayrılmamıştır.³⁵ 1915 yılı Ocak ayından Mart ayına kadar takip eden aylar boyunca, İngilizler Bağdat'ı işgal etmek, Türkler ise İngilizlerin işgalindeki Basra'yı geri almak amacıyla Dicle Nehri boyunca birkaç kez ileri harekate girişmişlerse de bir sonuç alamamışlardı. Ancak İngilizler Arap aşiretlerine yönelik yayınladıkları beyannamelerde İngilizlerin "Arapları Türk zulmünden kurtarmak" amacıyla geldiğini vurgulamışlardır.³⁶

1915 yılı Mart ayı boyunca Şuayyibe bölgesinde Süleyman Askerî Bey'e bağlı birliklerle İngilizler arasındaki mevzii muharebeler devam etmiştir.³⁷ 12 Nisan 1915 tarihinde Fırat boyunca yöneltilecek kesin bir taarruzla Basra'nın ele geçirilmesini planlayan Süleyman Askerî Bey'in bu taarruzu, aşiret kuvvetlerinin kısa sürede dağılmasından dolayı başarısız olmuştur. Bu başarıdan yararlanmak isteyen İngilizler 14 Nisan 1915'de Türk savunma hatlarına taarruza geçmiş, üç gün süren muharebelerde Türkler çok kayıp vererek nehrin 120 km kadar kuzeyine Hamisi'ye çekilmişlerdir.³⁸ Şuayyibe Meydan Muharebesi'ndeki yenilgi son derece gururlu bir asker olan Süleyman Askerî Bey'in bunalıma girip şakağına rovelvörünü dayayarak canına kıymasına yol açmıştır.³⁹

³² Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, Nehir Yay., Cilt: II, İstanbul, 1992, s. 211.

³³ Behzat Balkış - Nezihî Fırat, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, Cilt: III-1, s. 126-131.

³⁴ Osmancık Taburu, 100'er kişilik 6 bölükten kurulu bir teşkilatlanma olup, genelde özel kuvvet harekati icre edilecek yerlerde bu taburlardan istifade edilmiştir. Osmancık Taburunda "Teşkilat-ı Mahsusa"nın pek çok kahramanı görev yapmıştır. Ali Çetinkaya'dan Yahya Kaptan'a kadar pek çok şahsiyetin bu taburun personeli olduğu ve Balkan Harbi'nde ilk teşkilatlanmanın yapıldığı bilinmektedir. (Y.N.)

³⁵ Ali İhsan Sabis, *Harap Hatıralarım*, Cilt: II, s. 393.

³⁶ Selçuk Duman, *Aynı eser*, s. 112; Ayrıca bkz. Zekerîya Türkmen, "Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Basra Körfezi Kuzeyindeki Petrol Kaynaklarını Ele Geçirmeye (Irak Cephesi) Yönelik Askerî Harekâtı Çerçevesinde Türk Ordusunun Selmanpak ve Kutül'amare Zaferine Dair Bir Değerlendirme (6 Kasım 1914-29 Nisan 1916)", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 3-5 Kasım 2015, Budapeşte- Macaristan*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2015, s. 138.

³⁷ BOA., HR. SYS., nr: 2109/9-17.

³⁸ Türk kaybı hakkında çeşitli rakamlar ileri sürülmekle birlikte Edward J. Erickson, Türklerin 16.000'e yakın şehit ve yaralı, subay ve er 700'de esir verdiklerini; kayıpların önemli bir bölümünün Arap Aşiret kuvvetlerinden olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, Kitap Yay., İstanbul, 2003, s. 150-151.

³⁹ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, Cilt: II, s. 212.

Şuayyibe'de Türk Kuvvetleri 3000'den fazla kayıp vermiştir.⁴⁰

Albay Nurettin Bey (Sakallı Nurettin Paşa)'in Irak ve Havalisi Komutanlığı

Şüleyman Askerî Bey'in şahadetinden sonra yerine geçici olarak Dağistanlı Mehmet Fazıl Paşa getirilmiş, bir süre sonra Irak ve Havalisi Komutanlığına Albay Nurettin Bey (Sakallı Nurettin Paşa)⁴¹ -18 Nisan 1915 tarihli Harbiye Nezareti teklif yazısı ve 20 Nisan 1915 tarihli irade-i seniyye ile- atanmıştır.⁴² Albay Nurettin Bey, hiç vakit kaybetmeden Edirne'den Bağdat'a gitmek üzere yola çıkmıştır.⁴³

İngiliz istihbaratı, Şuayyibe muharebesinden sonra özellikle şiilerin çoğunlukta oldukları bölgelerde Türklere karşı halkı ayaklandırmak için büyük propagandalara girişmiştir. Nefes ve Kerbela'da Osmanlı idaresine karşı başkaldırıları olmuştur.⁴⁴

İngiltere'nin büyük ümitler bağladığı Irak Seferi, Hindistan'daki İngiliz karargâhı tarafından yönetilip yönlendirilmekteydi. Nisan 1915'te General Sir Charles Vere Ferrers Townshend⁴⁵ Irak Cephesinde 6. Tümen Komutan-

⁴⁰ Behzat Balkış - Nezihi Fırat, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, Cilt: III-1, s. 200-201; Ayrıca bkz. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, Cilt: II, s. 394.

⁴¹ Albay Nurettin Bey (Sakallı Nurettin Paşa): Asıl adı Nurettin İbrahim (Konyar), 1873 yılında Bursa'da doğmuştur. Müşir İbrahim Paşa'nın oğludur. 1890 yılında girdiği Harbiye Mektebi'nden 1893 yılında mezun olmuş, 1895'de Erkân-ı Harbiye Mektebi'ni bitirmiştir. 1897 Osmanlı-Yunan Harbine Müşir Ethem Paşa'nın yaveri olarak katılmıştır. Hassa Ordusu'nda, Üçüncü Orduda kurmay subay olarak görev yapmış, Makedonya'da çetecilerle savaşmıştır. Babasının karşı çıkmasına rağmen İttihat ve Terakki Cemiyetine girdi, 1909'daki tasfiye sırasında rütbesi Albaylıktan Binbaşılığa indirildi. 1911'de Yemen'de asilerle mücadele eden birliklerini başında bulundu, 1913'de Balkan Harbi'nin son aşamasına katıldı. 29 Nisan 1915'de Irak ve Havalisi Genel Komutanı olarak atandı. Haziran'da komutanlığı devraldı. Aynı zamanda Basra ve Bağdat valiliği de ilave edildi. 22-23 Kasım 1915'de Selmanpak'ta General Townshend komutasındaki İngiliz kuvvetini yendi. 20 Ocak 1916'da yerine Halil Paşa atandı. Nurettin Bey, 9. Kolordu Komutanı ve III. Ordu Komutan vekilliğine getirildi. 1918'de mirliva (tuğgeneral) oldu. Mütareke döneminde İzmir'de vali ve 17. Kolordu komutanı idi. Kurtuluş Savaşı'nda Merkez Ordusu komutanı idi. Büyük Taarruzda I. Ordu Komutanı olarak harekâta katıldı ve ferikliğe (korgeneral) terfi etti. 1923'te Yüksek Askerî Şura üyesi oldu. 1925'de askerlikten istifa edip milletvekili olarak mecliste göreve devam etti. 18 Şubat 1932'de İstanbul Kadıköy'deki evinde vefat etti. Bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Ankara, 1972, s. 31-33; Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa ve Tarihi Gerçekler*, Nehir Yay., İstanbul, 1997; Ayrıca bkz. Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2014, s. 1-241.

⁴² BOA., İHB., nr: 168/16, 5 Nisan 1331 / 18 Nisan 1915. Ayrıca bkz. BOA., İ.MMS., nr: 196/5, 12 Nisan 1331 / 25 Nisan 1915.

⁴³ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, BDH, Kls: 3644, Ds: 19, F: 1, 9. Ayrıca bkz. Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, s. 18.

⁴⁴ Behzat Balkış - Nezihi Fırat, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, Cilt: III-1, s. 284-287.

⁴⁵ General Sir Charles Vere Ferrers Townshend (1861-1924): I. Dünya Savaşı öncesi büyük bir askerî kariyeri vardı. 1895 yılında Chitral'deki (Pakistan'daki İngiliz Garnizonu) başarılı komutanlığıyla ünlenmiştir. Mısır, Sudan ve Hindistan'daki İngiliz birliklerinde görev yaptı. 1914 yılı Nisan ayında Mezopotamya'daki 6. Hint Tümeni Komutanlığına atanmıştır. 1915 yılından itibaren Basra'dan kuzeye doğru harekete geçen İngiliz Ordusu'nun komutanı olarak bulundu. 29 Nisan 1916'da Halil Paşa komutasındaki Türk ordusuna Kutü'l-amare'de bütün birlikleriyle beraber esir düştü. 1916-1918 tarihlerinde Bursa ve İstanbul Büyükada'da zorunlu ikâmete tabi tutuldu.

1918'de Mondros Ateşkes Antlaşmasıyla serbest bırakıldı. 1920'de Ordudan emekli olup Avam Kamarası'nda parlamenter olarak görev aldı. Büyük Taarruz öncesi Anadolu'ya gelip Mustafa Ke-

lığına atanmıştır.⁴⁶ Townshend, 23 Nisan 1915 Basra'ya gelip görevi devralmıştır.⁴⁷

Albay Nurettin Bey de 19 Mayıs 1915'te Bağdat'a ulaşıp Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı görevini devralmış, muharebe hatlarını denetleyerek gerekli savunma tedbirlerinin alınması yönünde emirler vermiştir.⁴⁸ Albay Nurettin Bey daha sonra Kurna kuzeyi ile Nasıriye istikâmetinde çekilen birlikleri tertipleyerek burada bir savunma hattı oluşturmuştur.⁴⁹ İngilizler 31 Mayıs 1915'te Kurna'nın kuzey istikâmetinde yeniden taarruza geçince⁵⁰ burada İkinci Rota muharebesi yapılmış; ancak Türk birlikleri üstün İngiliz kuvvetleri karşısında tutunamamış, çözüme yaşanmıştır.⁵¹ Bu muharebede bölgedeki Arap aşiretlerinin olumsuz tavırlarının her geçen gün artması Türk birlikleri Kurna'dan sonra Nasıriye istikâmetinde kuzeye doğru çekilmek zorunda bırakmıştır.⁵² İngilizler 03 Haziran 1915'de hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Ammare'yi işgal etmişlerdir.⁵³ Albay Nurettin Bey, daha önce verdiği emirde İngilizlerin Ammare'yi ele geçirmeleri durumunda Kutü'l-amare'nin savunmasının çok zor olacağını belirtmişti.⁵⁴ Albay Nurettin Bey, Haziran ortalarına kadar Kutü'l-amare civarındaki mevcut kuvvetleri yeniden teşkilatlandırıp, personel ve cephane bakımından güçlendirmeye çalışmış, bu konuda 15 Haziran 1915 tarihinde Başkomutanlık vekâletine gönderdiği raporunda kuvvet durumunu da bildirmiştir. Buna göre Irak ve Havalisi Komutanlığı'nın Kutü'l-amare'deki kuvveti 348 subay, 12.335 er, 9.558 tüfek, 19 top, 707 binek hayvandan ibarettir.⁵⁵

mal Paşa ile görüşmüş ve Türklere olan derin saygı ve sevgisini ifade etmiştir. 18 Mayıs 1924'de 63 yaşında ölmüştür. Kutü'l-amare müdafii Townshend öldü başlığıyla ölümü duyurulmuştur. İngiltere Norfolk'ta defnedilmiş mezar taşına "Kut'lu Townshend..." yazılmıştır. Townshend, hatıralarını "My Campaign in Mesopotamia" adıyla 1920 yılında Londra'da yayımlamıştır. Tarih-i Askerî-i Osmanî Encümeni 1921 yılında bu hatıratı Türkçe'ye çevirerek "Irak Seferim" adıyla 1921'de İstanbul'da Matbaa-i Askeriye tarafından yayımlanmasını sağlamıştır. Bkz. Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, Çev. Recep Ahışalı, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007; Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu, Çanakkale, Kutü'l-amare ve Filistin Cephesi*, Çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2009, s. 123-124; Tarık Saygı, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, Paraf Yay., İstanbul, 2011, s. 253-254, 261-266.

⁴⁶ F. J. Moberly, *Irak Seferi*, 1914-1918, (Çev. Binbaşı Cemal), Cilt: I, İstanbul, 1928, s. 218, 227.

⁴⁷ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 64-66; Ayrıca bkz. İsmet Üzen, "Türklerin Kutü'l-amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915-Nisan 1916)" *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, Kış Sayısı, Gazi Üniv. Yay., Cilt: II, Sayı: 3, Ankara, 2008, s. 81 vd.

⁴⁸ Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, s. 18-19.

⁴⁹ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 399-400.

⁵⁰ Kurna Savaşı hakkında ayrıntı için bkz. Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 97-108.

⁵¹ Behzat Balkış - Nezihi Fırat, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, Cilt: III-1, s. 234-243.

⁵² Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3644, Ds: 20, F: 1-2. Ayrıca bkz. Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, s. 21.

⁵³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, Cilt: III-1, s. 248, 249; Ammare'nin düşmesiyle ilgili ayrıntılar için bkz. Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s., 114-126; Ayrıca bkz. Selçuk Duman, Aynı eser, s. 117.

⁵⁴ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3644, Ds: 20, F: 1-6.

⁵⁵ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3644, Ds: 20, F: 1-5, 1-9, 1-32.

Türk birlikleri bu bölgede sadece İngilizlerle değil, aynı zamanda aynı inançtan olduklarını düşündükleri, ancak din-iman tanımayan asi Arap aşiretlerinin de baskın tarzı akınlarıyla yıpranmakta idi. Özellikle Ammare'nin düşmesinde etkili olan Beni Lâm Aşireti Reisi Şeyh Gazabanü'l-Bünye ve kardeşi Şeyh Fethü'l-Gazaban İngilizlerle işbirliği yapmakta, Türklerden ele geçirdikleri top vs. silahları General Townshend'e hediye ederek bağlılıklarını bildirmekte idiler.⁵⁶

İngilizler 13 Temmuz 1915'te taarruzu daha da şiddetlendirdiler, bir süre sonra da Nasıriye'yi ele geçirdiler. Türk Kuvvetleri ise bu taarruzlar karşısında tutunamayarak Kutü'l-amare'ye çekildiler ve bu bölgede savunmaya yönelik tahkimat faaliyetlerine başladılar. Nurettin Paşa, Başkomutanlık vekaletine gönderdiği mektubunda bölge halkından olan subayların isteksizce muharebelerde yer aldıklarını belirttikten sonra aşiretlere ise -Müntefik ve bir kaç hariç- kesinlikle güvenilemeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁷

Irak cephesinde yer alan iki nehrin arasındaki geniş bataklıklar özellikle sıtma hastalığı, kirli sular da koleranın tetikleyicisi olmuştur. Gıdasızlıktan dolayı zayıf düşmüş olan yöre halkı kadar askerler arasında bu hastalıkların yaygın olduğu bir gerçektir.⁵⁸ İngilizler de bölgede hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. General Townshend da hatıratında Ammare'yi ele geçiren Nasıriye hattından ilerledikten sonraki süreçte hummaya (sıtma) yakalandığını ve tedavi için Hindistan'a gitmek zorunda kaldığını belirtir ve Ağustos ortasında ancak Irak cephesine dönebildiğini ifade eder.⁵⁹

Albay Nurettin Bey'in Taktik Geri Çekilme Planı ve Savunma Tertibatı

Irak ve Havalisi Genel Komutanı Albay Nurettin Bey, kalabalık İngiliz ordusu karşısında daha fazla yıpratmadan birlikleri taktik geri çekilme planıyla kuzeye çekmeye karar vermiştir. Nurettin Bey yeni bir savaş planı yaparak bu sırada İngilizleri mümkün olduğunca iç cepheye çekerek imha etmeyi düşündü. İngilizlerle aradaki mesafe mümkün olduğunca açılacak ve Türk kuvvetleri Selmanpak mevzilerine kadar çekilecektir. Bu çekilmede kazanılan zamanla Türk birliklerine yeniden bir çeki düzen verilecek, personel ve silah ikmali yapıldıktan sonra muharebeye girişilecekti.⁶⁰ Nurettin Bey planını Başkomutanlık vekâletine de göndermiş; ancak Enver Paşa Türk birliklerinin 120 km kuzeye çekilmesini uygun bulmadığını ifade ettikten sonra, geniş bir arazi parçası terk edildikten sonra elverişli bir mevzide durulmasını ve savunma tedbirleri alınmasını istemiştir.⁶¹ Aslında Albay Nurettin Bey bu planla büyük bir riski de göze alarak Türk birliklerinin geri çekilmesi yönünde inisiyatif sahibi bir komutan olarak sorumluluk alıp emirler vermiştir.

⁵⁶ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3644, Ds: 21, F: 1-26.

⁵⁷ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3644, Ds: 22, F: 1-17.

⁵⁸ Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşların*, s. 50-78.

⁵⁹ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 141-146.

⁶⁰ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3644, Ds: 25, F: 1-13.

⁶¹ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3644, Ds: 25, F: 1-14, 1-15.

26 Eylül 1915'de General Townshend, Kutü'l-amare'ye hücum kararı almış⁶² ancak, Albay Nurettin İngilizler karşısında fazla kayıp vermeden gizli çekilme planı uyarınca Kutü'l-amare'yi boşaltıp kuzeye çekilmiştir. İngilizler ele geçirdikleri yerlerde kendi otoritelerini tesis etmeye yönelik faaliyete girişmişlerdir.⁶³

Irak ve Havalisi Komutanı Albay Nurettin Bey'in gizlilik içinde gerçekleştirdiği taktik geri çekilme planı İngilizleri şaşırtmıştır.⁶⁴ Türk kuvvetlerini takip eden General Townshend, 5 Ekim 1915 tarihinde Kutü'l-amare'nin 100 km kuzeyindeki Aziziye'ye (Bağdat'a 80 km) ulaşmıştır.⁶⁵ Ancak İngiliz komutan hiç bir zaman aradığı fırsatı bulamamıştır.⁶⁶ Albay Nurettin Bey yaptığı yeni plana göre, Aziziye ile Bağdat arasındaki Selmanpak'ta birliklerini konuşlandırdıktan sonra İngiliz ordusuna son darbeyi burada indirmek düşüncesinde idi.⁶⁷ Selmanpak, Müslümanlar için kutsal bir mekândı; Hint Müslümanlarından çekinen İngilizler, yazılı ve sözlü emirlerinde askerlerin Selman-ı Farisî'den etkilenmesinden çekindiklerinden (Tak-ı Kısra'nın yer aldığı Medayin şehri) antik dönem Helenistik çağdaki "Ctesiphon" adını kullanmışlardır.⁶⁸

Selmanpak Meydan Muharebesi ve Zaferi (22-23 Kasım 1915)

Bu sırada Türk kuvvetleri Kafkas ve Suriye cephesinden gönderilen birliklerle takviye edildi. Bölgeye takviye amaçlı gönderilen 51 ve 52. tümenler 18. Kolorduya bağlanmışlardı. 18. Kolordu Komutanı Halil (Kut) Bey, Irak bölgesine geldikten sonra Dicle Grubu komutanı olarak göreve başlamıştır.⁶⁹ Irak ve Havalisi Komutanlığı gelen takviye birlikleriyle birlikte 19 makineli tüfek, 52 top ve 20.000 kişiye yaklaşan bir kuvvet ve ayrıca 400 kişilik bir süvari birliğiyle İngilizlerle kader muharebesine girişecekti.⁷⁰ Türk kuvvetlerinin personel ve silah mevcudu dönemin kaynaklarında farklı şekilde verilmiş olsa da genel ortalama verilmek gerekirse; Selmanpak muharebesinden önce Türk birliklerinin personel ve silah durumu 736 subay, 25.027 er, 18.090 tüfek, 44 değişik çap ve tipte top, 3.606 aşiret süvarisi ve 1985 yük hayvanı olarak tespit edilmiştir.⁷¹ İngilizler, Türk ordusuna gelen bu yeni takviye kuvvetlerden habersizce hazırlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu defa Türkler, -Townshend

⁶² Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 191 vd.

⁶³ Major Charles H Barber, *Besieged in Kut-and After*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1918, p. 24.

⁶⁴ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3644, Ds: 20, F: 1-13, 1-14, 1-15; Ayrıca bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, 1979 / III-1: 367.

⁶⁵ Zekeriya Türkmən, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 402.

⁶⁶ Major Charles H Barber, *Besieged in Kut-and After*, pp. 31-55.

⁶⁷ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 204-207.

⁶⁸ Mahir Küçükvatan, "İngiliz Basınında Osmanlı'nın Kutü'l-amare Zaferi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Dokuz Eylül Üniv. Yay., Cilt: XIII/26, Bahar Sayısı, İzmir, 2013, s. 60.

⁶⁹ Halil Kut, *Kutü'l-amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, Yay. Haz. Erhan Çiftçi, Timaş Yay., İstanbul, 2015, s. 151-152.

⁷⁰ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, s. 154.

⁷¹ Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, s. 29.

hatıratında eşit sayıda askere sahip olduğunu belirtmesine rağmen- sayıca İngiliz ordusunun üzerinde bir personel gücüne kavuşmuşlardı. Albay Nuttin Bey, gelen bu yeni kuvvetlere güvenmekle birlikte birliklerinin o güne kadar gösterdikleri kötü savaş deneyimlerinden dolayı da endişeli idi. Bu sırada İngiliz istihbaratı da binlerce savaşçı ere sahip olan Anize ve Şammar aşiretlerinin Türklerin safında yer aldıklarını tespit ederek, İngiliz karargâhını uyarmıştır.⁷²

General Townshend komutasındaki İngiliz birlikleri 21 Kasım günü Türk birliklerine karşı taciz ateşi açarak muharebeyi başlattılar. Ertesi günü (22 Kasım 1915) Townshend bütün kuvvetiyle Türk birliklerinin bulunduğu Selmanpak'a doğru taarruza geçti.⁷³ İngilizler; iki kolla cepheden, iki kolla da kuzeyden kuşatıcı şekilde taarruzu başlatmışlardı. Bu sırada her iki orduya ait birlikler birbirine girmiş, muharebenin şiddetinden olsa gerek aslında her iki tarafta panik havası baş göstermiştir. Muharebe sahası ve özellikle de cephe hattındaki gelişmeleri yakından takip eden Albay Halil'in, bu sırada İngilizlerin Türklerden daha zor durumda olduklarını fark ederek taarruza devam edilmesi yönündeki fikrine uyularak, Türk ordusu tarafından takip harekâtına girilmiştir.⁷⁴ 51. Türk Tümeninin 23 Kasım'da kuzeyden yaptığı şiddetli bir karşı taarruz üzerine İngilizler püskürtülerek büyük bir yenilgiye uğratılmış; üstelik 4.593 kişi zayıt vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁷⁵ İngilizlerin kendi kaynaklarında verdikleri bilgiye göre General Townshend ordusu 282 subay, 4401 er; Türkler ise 119 subay, 5901 er kaybetmiştir.⁷⁶ Selmanpak Muharebesinin birinci günü General Townshend hatıra defterine:

"Avrupa'da hiçbir asker yoktur ki -bu ifademini altını çiziyorum- savunmada Türklerle kıyaslanabilsin. Almanların savunmada gayet iyi olduğu farz ediliyor. Fakat siperlerde bulunduğu zaman onlar Türklerle kıyaslanamazlar. Buna verebileceğim bir örnek Gelibolu'dur. Orada, bizim gemi ateşlerimizle birçok kayba uğrayan kıtalar, eğer Alman olsaydı yerlerinde kalamazlar ve hemen Türklerle değiştirilirdi. Hâlbuki Türkler bütün savaş boyunca yerlerinde kaldılar."⁷⁷

notlarını yazarken, muharebedeki gelişmelerden sonra talihsizliğinin cezasını çektiğini ifade etmiştir.⁷⁸ Halil (Kut) Paşa hatıralarında Selmanpak muharebesini büyük bir çöl savaşı olarak değerlendirirken Irak ve Havalisi Komutanı

⁷² Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 243-244.

⁷³ Taylan Sorgun, *Halil Paşa, Bitmeyen Savaş*, Yaylacık Matbaası, Ankara, 1972, s. 119.

⁷⁴ Zekerîya Türkmen, "Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Basra Körfezi Kuzeyindeki Petrol Kaynaklarını Ele Geçirmeye (Irak Cephesi) Yönelik Askerî Harekâtı Çerçevesinde Türk Ordusunun Selmanpak ve Kutü'l-amare Zaferine Dair Bir Değerlendirme (6 Kasım 1914-29 Nisan 1916)", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 3-5 Kasım 2015, Budapeşte-Macaristan*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2015, s. 143.

⁷⁵ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, BDH, Kls: 551, Ds: 2140, F: 102-1; İkdâm, 30.04.1916; Ayrıca bkz. Mahir Küçükvatan, Aynı makale, s. 63.

⁷⁶ F. J. Moberly, *Irak Seferi 1914-1918*, Cilt: II, s. 106, 516.

⁷⁷ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 295.

⁷⁸ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1993, s. 157.

Albay Nurettin'in planıyla İngiliz ordusunun büyük bir hezimete uğradığını belirtirken, 18. Kolordu ile cepheye gelişinin General Townshend'in hatıralarında "Waterloo'da Blücher'in gelmesine"⁷⁹ benzetildiği yorumunda bulunmuştur.⁸⁰

Albay Nurettin'in General Townshend'ı Kutü'l-amare'de Kısırtıp Kuşatması

General Townshend, 25 Kasım günü birliklerine daha fazla yıpranmadan geri çekilme emrini vermiştir.⁸¹ Bundan sonra Türk birlikleri; kısa süreli bir hazırlık ve toparlanmayı müteakip, 28 Kasım 1915'de İngilizleri takibe koyuldu. Türk kuvvetlerinin bu amansız takibinden kurtulmak için güneye doğru kaçan İngiliz kuvvetleri, Delabiha'dan itibaren 58 km yürütülerek 2 Aralık sabahı Şadiye'ye varmışlar, oradan hızla yollarına devam edip 3 Aralık 1915 sabahı, Selmanpak'a yaklaşık 130 kilometre kadar uzaklıkta bulunan Kutü'l-Amare'ye sığınmışlardır.⁸² Bu çekilme sırasında Türk birlikleri Delabiha'da 500'den fazla İngiliz askerini ve üç subayı esir alırken, çalışır vaziyette 4 İngiliz uçağı da ele geçirilmiştir.⁸³ General Townshend'in Kutü'l-amare'ye çekilmesini başarılı bir geri çekilme hareketi olarak gören General Nixon, Townshend'e gönderdiği emirde savunmada da bu üstün ruhu sergileyeceklerine inandığını ifade etmiştir.⁸⁴ Irak ve Havalisi Komutanı Albay Nurettin Bey, Başkomutanlık Vekaleti ve Musul'da bulunan Goltz Paşa'ya gönderdiği ayrıntılı telgrafında; Selmanpak Zaferi'nden sonraki gelişmeler kısaca özetlendikten sonra düşmanın kara gücüyle ve nehir filosunun Kutü'l-amare'de yığınak planlarına göre konuşlandığı, Selmanpak'tan sonra Delabiha'da düşmana büyük kayıplar verdirildiği ve ordunun ilerlemeye devam ettiği bildirilmiştir.⁸⁵

Selmanpak Muharebesi'nden sonra Irak ve Havalisi Komutanlığı yeni bir düzenlemeye tabi tutulmuş; 18. ve 13. Kolordulardan oluşan VI. Ordu Komu-

⁷⁹ Waterloo Muharebesi veya Waterloo Savaşı; 16-18 Haziran 1815 tarihlerinde gerçekleşen, Fransa İmparatoru Napolyon'un (Napolyon Bonapart) mutlak yenilgisiyle sonuçlanan ve Avrupalı güçler arasında 23 yıldır süren silahlı mücadelenin (Fransız Devrim Savaşları ve Napolyon Savaşları) sonunu getiren muharebe. Fransızcada Mont-Saint-Jean Muharebesi olarak da bilinir. Muharebe İngiltere-Prusya ittifakı ile Fransa arasında, Belçika'nın Waterloo kasabası yakınlarında gerçekleşmiştir. Savaşta İngilizlere Dük Wellington, Prusyalılara ise Gebhard von Blücher komuta etti. Müttefikler, Fransa'nın kuzeydoğusuna doğru saldırıyı düşünürken Napolyon onlara Belçika'da bir engelleyici saldırıda bulundu, sonrasında bu Waterloo Savaşı'na dönüştü. Öncelikle İngiliz ordusuyla karşılaşan Napolyon, üstün görünürken süvari birliklerinin yanlış bir manevrası hemen savaşı İngilizlerin lehine çevirdi, daha sonra Prusyalıların von Blücher komutasındaki birliklerinin yetişmesi Fransızların yenilgisini bozguna dönüştürdü ve savaş hemen hemen tüm Fransız ordusunun imhası ya da esaretiyle sonuçlandı. Ayrıntı için bkz. Lord Chalfont (ed.), *Waterloo: Battle of Three Armies*, London, 1979.

⁸⁰ Halil Kut, *Kutü'l-amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, Yay. Haz. Erhan Çiftçi, Timaş Yay., İstanbul, 2015.

⁸¹ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 304-310.

⁸² *The Times*, 06 December 1915; Tarık Saygı, Aynı eser, s. 70.

⁸³ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, Kls: 3644, Ds: 31, F: 1-13.

⁸⁴ Charles V. F. Townshend, *My Campaign in Mesopotamia*, Burtleigh Press, Lodon, 1920, p. 200, Türkçesi için bkz. Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 310.

⁸⁵ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, Kls: 3644, Ds: H-31, F: 1-20.

tanlığı teşkil edilmiştir.⁸⁶ Kasım 1914 sonlarında Belçika Genel Valiliği görevinden alınan Colmar Von der Goltz (Golç),⁸⁷ Almanlarla yapılan askerî ittifak antlaşması gereği VI. Ordu Komutanlığına atanmıştır.⁸⁸ Goltz Paşa, 6/7 Aralık 1915'de Bağdat'a ulaşmış ve VI. Ordu Komutanlığı görevini devr almıştır. Teşkil edilen bu ordunun hedefi Irak coğrafyasındaki İngiliz işgal faaliyetini durdurmak, Irak, İran ve Basra körfezi havalisinden İngilizleri söküp atmak, hatta -Goltz'un hayallerine göre- Hindistan'a kadar giderek İngilizlere en büyük darbeyi vurmaktır. Goltz'a verilen görev oldukça ağır ve emrindeki birlikler de karmaşık (seferî kuvvet, aşiret birlikleri, Alman müfrezeleri, gönüllüler) bir yapıya sahipti. Muhayyel plana göre Goltz, ayrıca İran'ın kuzeyinden ilerleyen Ruslarla güneyinden giren İngilizleri durduracak, bu ülkelere karşı İran halkını ayaklandıracak, İran-İrak'ta mevcut askerî kuvvetleri bir araya getirmek suretiyle bir İran ordusu da kuracaktı.⁸⁹

Irak ve Havalisi Komutanı Albay Nurettin, VI. Ordu Komutanlığına -belki tecrübesi tartışılmaz ancak yaşı ilerlemiş olan- 72 yaşındaki Goltz Paşa'nın, atanmasını hoş karşılamamış;⁹⁰ Enver Paşa'ya hitaben yazdığı telgrafında şifhelerini şöyle dile getirmiştir:

“Buraya morali çökmüş, ümidini yitirmiş bir birliği karşında bularak geldim. Aşiretlere büyük paralar harcamış ve büyük ümitler bağlanmıştı. Oysa onlar her fırsatta Türk ordusunu soyuyorlardı. Irak'da 20.000'den çok asker kaçağı vardı. Düşmanla açık veya gizli işbirliği yapan asi ruhlu bir halk kitlesi vardı... Bunlara karşılık yirmi beş yıldır her türlü araç ve

⁸⁶ Şükrü Kanatlı, *Irak Muharebelerinde 3'üncü Piyade Alayı Hatıraları*. Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2006, s. 8.

⁸⁷ Colmar von der Goltz, Alman mareşali, 1843'de Doğu Prusya'da (Kaliningrad) doğmuştur. Osmanlı ve Alman ordularından Mareşal rütbesiyle görev yapmış bir asker ve yazardır. Von der Goltz, 1861 yılından itibaren Prusya ordusunda subay olarak değişik birliklerde bulunduktan sonra, 1878-1883 arasında Berlin'deki askerî akademide öğretmenlik yapmış, “*Silahlanan Millet*” adlı kitabını 1883 yılında yayımlamıştır. Kitabı “*Millet-i Müsellaha*” adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Haziran 1883'te Binbaşı rütbesindeyken askerî müşavir olarak Osmanlı Ordusuna katılmak üzere Alman askerî heyeti içinde yer almıştır. Bu işbirliği faaliyetiyle birlikte Osmanlı Devleti, Krupp ve Mauser gibi Alman şirketlerinden silah almaya başlamıştır. Goltz, Almanya'nın ve Osmanlı Devleti'nin Doğu'daki nüfuzunu garantilemek için Bağdat tren yolunun inşa edilmesini de desteklemiştir. Goltz, 1908 yılında tekrar Osmanlı Ordusu'nda görevlendirilmek üzere davet edilmiştir; 1911 yılında Mareşal rütbesine terfi ederek Osmanlı ordusunun Erkân-ı Harbiye Riyaseti İkinci Başkanlığına (*Gnkur II. Başkanı*) kadar yükseltilmiştir. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Ağustos 1914'te Almanya'ya dönmüş, işgal edilen Belçika'nın askerî valiliğine atanmıştır. Goltz, 2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman gizli ittifak antlaşması gereği Kasım 1914'te Sultan V. Mehmet'in kurmay başkanı (*Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi: Genelkurmay Başkanı*) olarak İstanbul'a gönderilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Ordusuna karşı Osmanlı ve Alman ordularının birlikte hücum etmesi fikrini Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Osmanlı Orduları Komutanı Otto Liman von Sanders'e beğenemeyen Goltz Paşa'ya Irak'taki 6. Ordu komutanlığı görevi verilmiştir. Goltz 6. Ordu bölgesine gelince Türk komutanlar tarafından bu atama pek hoş karşılanmadı. Bağdat'ta rahatsızlandı. 19 Nisan 1916'da yakalandığı tifüs hastalığı nedeniyle oluşan yüksek ateş sonucu vefat etti. Mezarı İstanbul'a nakledildi, Tarabya'da Alman elçiliği bahçesine defnedildi.

⁸⁸ *Golç Paşa'nın Hatıratı, İstanbul'da (1914-1915); Irak ve İran'da (1915-1916)*, Çev. E. Kaymakam Salih Mayakuşu, İstanbul Askerî Matbaa, 1932, s. 1.

⁸⁹ Jeduha L. Wallach, *Aynu eser*, s. 179.

⁹⁰ Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 409.

gereçle donatılmış Irak içlerine kadar sızmış mağrur düşman vardı. İşte her şeyi elinden alınmış, Araplar tarafından soyulmuş, milli duygularını dahi kaybetmiş subaylardan ve askerlerden kurduğum teşkilatla altı aydır mücadele ediyorum. Selmanpak'a çekilme tabiidir, bunu sizin takdirinize bırakıyorum. Goltz Paşa'nın bana iletmiş teklifi kabul etmememin sebebi şahsi değil, milli olduğunu arz ederim.⁹¹

Kutü'l-amare Muharasası (3 Aralık 1915-29 Nisan 1916)

Kutü'l-amare'nin üzerinde bulunduğu arazi, üç tarafı Dicle Nehriyle çevrelenmiş olup, geniş bir yarımadaı andırır. Kuzeydoğudan güneydoğu istikâmetine akan Dicle Nehri'nin geniş bir yay çizerek tekrar batıya yönelmesiyle oluşan bu yarımada üzerindeki Kutü'l-amare Kalesi'nde sıkıştırılan İngilizler, kendilerini karadan (batı tarafı) kuşatan Türk ordusuna karşı iki kademeli bir savunma hattı oluşturmuşlardır. 5 Aralık tarihinden itibaren Türk ordusunun Kut'a yönelik tazyikinin giderek artması İngiliz ordusu için sıkıntılı günlerin başlangıcı olarak kabul edilmiştir.⁹²

Dört tümenle Kutü'l-amare'yi kuşatma altına alan Türk ordusunda şimdilik 15.000 tüfek, 1.000 deve, 31 hafif, 7 ağır top bulunmaktadır. Ayrıca 2.000 kişilik bir aşiret kuvveti de destek birliği olarak orduyla beraberdir.⁹³

Bu sırada Türk ordusu Kutü'l-amare'dekileri teslim zorlamak için çalışmalarını sürdürürken, General Townshend İngiliz yardım kuvvetlerinin kısa sürede kaleye ulaştırılacağını umduğundan pek endişeli görünmüyordu. Kutü'l-amare'nin üç tarafının nehirle çevrelenmiş olması savunmadaki İngilizlere bir yerde avantaj da sağladığı ifade edilebilir. İngiliz generali bir bakıma nehirden gidiş geliş kaleden kontrol edebileceğini umarak bunu kendisi için bir avantaja dönüştürebileceğini sanıyordu. Townshend hatıratında Kutü'l-amare'de mahsur kalan askere 60 gün yetecek yiyecek bulunduğunu; 5-6.000 nüfuslu kasaba halkına da üç ay yetecek erzakın varlığından bahsederek Türk taarruzlarına dayanabileceğini umuyordu.⁹⁴

Irak Ordusu Komutanı Nurettin Bey, 8 Aralık 1915 tarihinde General Townshend'e boşuna direnmemesini ihtar ederek Türk kuvvetlerine teslim olması yönünde Fransızca olarak kaleme aldığı bir mesajı gönderdi.⁹⁵ Mesajda;

"Zayıf kuvvetiniz, üstün ordumuz karşısında ve dar bir sahada mahsur kaldı. Ciddi bir hareketimizin, mukavemetinizi kırması tabiidir. Bundan başka, meskun bir kasaba civarında muharebe etmek uygarlık koşullarına tamamen aykırıdır. Beyhude kan dökmekten sakınarak ve biçare masum halkı koruyarak sizi teslim olmaya davet ediyorum. Bu suretle biz in-

⁹¹ Selçuk Duman, *Aynı eser*, s. 125-126.

⁹² Major Charles H Barber, *Besieged in Kut-and After*, pp. 56-135.

⁹³ Tarık Saygı, *Aynı eser*, s. 73.

⁹⁴ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 369.

⁹⁵ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 410-411.

*sanlık görevimizi yaptığımız gibi, sizin de aynı medeni hislere ve insanlık görevine uyacağınızı ümit ederim...*⁹⁶

deniliyordu.

Albay Nurettin Bey'in teslim teklifine General Townshend olumsuz cevap verdi, kesinlikle teslim olmayacaklarını, şehir sakinlerinin de kaderlerini İngilizlerle birleştirdiklerini ve şehri terk etmeyeceklerini bildirdi.⁹⁷ Nurettin Bey bu cevabı alınca ileri harekât emrini verdiği Türk birlikleri 8/9 Aralık gecesi Kutü'l-amare çevresinde İngilizlerin kazdıkları boy siperlerine 700-900 metre mesafeye kadar yaklaşarak baskı ve tazyiki artırmaya başlamıştır.⁹⁸

İngiliz gururuyla hareket eden General Townshend, elindeki yiyecek ve cephaneye bakarak iki ay daha Kutü'l-amare'de dayanabileceğini ve fırsat bulduğunda gerçekleştirmeyi planladığı bir huruç harekâtıyla kurtulmayı hesap etmekteydi. Bu arada Kutü'l-amare Aralık ayı başında ve ortasında, silah ve cephaneye yetersizliğine rağmen Türkler tarafından düzenlenen iki taarruzdan bir sonuç alınamayınca; Kutü'l-amare'nin daha şiddetli muhasara edilerek teslim alınması kararına varıldı. Bu sırada kimi İngiliz gazeteleri gelişmeleri İngiliz menfaatlerine göre yorumluyor, Türk birliklerinin küçük başarıları önemsizmiş gibi, kendi kayıplarını ise normalmiş gibi göstermeye çalışıyorlardı. Kamuoyunun tepkisini azaltmak için de Türklerin başarılarının geçici olduğu ifade ediliyordu.⁹⁹ Basında çıkan haberler bir yana Hindistan'daki İngiliz yönetimi, Kutü'l-amare'de mahsur kalan General Townshend'i kurtarmak için bundan sonra (Aralık 1915-Nisan 1916) takviye birlikler göndererek pek çok girişimde bulunacaktı. Aralık ayı sonlarına gelindiğinde Albay Nurettin Bey'in kuvveti, personel bakımından 25.000 kişiye ve 50 topa ulaşmıştır.¹⁰⁰

VI. Ordu Komutanı Colmar von der Goltz ile Albay Nurettin Bey'in Çatışması

Albay Nurettin Bey üst rütbeli bir Türk subayı olarak, VI. Ordu Komutanı Colmar von der Goltz'un emrinde olmayı gururuna pek yedirememiştir.¹⁰¹ Nurettin Bey, Goltz'un Irak'ta komutanlıktan çok, gayr-ı millî ve askerlik dışı işlerle uğraştığını belirterek Alman menfaatleri için bölgeye gelmiş olan bu yaşlı generalin bilgisinden istifadeye ihtiyaç olmadığını Başkomutanlık vekâletine yazdığı mektubunda açıkça belirtmiştir.¹⁰² Nurettin Bey bu mektubunda devamla şunları yazmıştır:

⁹⁶ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, BDH, Klasör: 3610, Dosya: 316/33, Fihrist: 44-4. Ayrıca bkz. *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, Kls: 3644, Ds: 31, F: 1-32. Zekerîya Türkmen, (Editör), *Kut'lu Bir Zafer 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi*, s. 47.

⁹⁷ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, Kls: 3644, Ds: 32, F: 1-3. Selçuk Duman, *Aynı eser*, s. 211.

⁹⁸ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, Kls: 3644, Ds: 32, F: 1-4.

⁹⁹ *Western Daily Press*, 7 December 1915.

¹⁰⁰ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, s. 156-157.

¹⁰¹ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, Kls: 3644, Ds: 33, F: 1-28.

¹⁰² Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, s. 39.

“... Cihad-ı ekber ilan etmekle, ahalisi İslam olan Irak kut’asına hiç lüzumu yokken bir gayr-ı müslim general göndermek arasındaki tezat şayan-ı dikkattir. Irak’ta Alman menfaatinin tesisi tasvir edilen şekil ve vaziyet-i idare bu kısım vatan için zararlıdır. Binaenaleyh ictihadıma mugayirdir...”¹⁰³

İşin aslına bakıldığında Goltz Paşa, Irak’ta tamamen Nurettin Paşa’nın düşüncelerini doğrular nitelikte uygulamalara imza atmıştır.

Onun muhayyel planına göre İran coğrafyasındaki Rus ve İngiliz birlikleri buradan çıkarılacak, hatta İran’da bir ordu kurularak İngiliz ve Ruslara yönelik hareketin altyapısı oluşturulacaktı.¹⁰⁴

Goltz Paşa, Albay Nurettin Bey’in Kutü’l-amare’ye yönelik taarruz hareketi yapılması tekliflerine hep -ağır silahlar olmadığı gerekçesiyle- karşı çıktığı, engellemeye çalıştığı dönemle ilgili çalışma yapanların eserlerinde de açık bir şekilde ifade edilmektedir.¹⁰⁵

Halbuki Irak Ordusu komutanı Albay Nurettin Bey, Goltz’un emirlerine rağmen fırsat buldukça Kutü’l-amare’ye yönelik taarruzlarına devam etmiştir.¹⁰⁶

Başkomutanlık vekâletinden gönderilen bir emirle Albay Nurettin Bey, -bir yerde de Goltz’un talepleri doğrultusunda- 10 Ocak 1916’da bir başka göreve atanmak üzere Irak Ordusu Komutanlığından alınmıştır.¹⁰⁷

Albay Nurettin Bey’in Görevden Alınıp Albay Halil (Kut) Bey’in Irak ve Havalisi Komutanlığına Getirilmesi

Albay Nurettin Bey cephe komutanlığı görevini 13 Ocak 1916’da Yarbay Halil’e devrederek oradan ayrıldı. Enver Paşa’nın teklifi ve padişahın iradesiyle Halil Bey’in rütbesi 20 Ocak 1916’da albaylığa yükseltilmiştir.¹⁰⁸

İngilizlerin General Townshend’i kurtarmak için 21 Ocak’ta Hana mevziinde başlattığı taarruz, aşırı yağışlar ve sel döneminin gelmesi nedeniyle başarılı olamadı; çarpışmalar Şubat ayı boyunca karşılıklı siper muharebeleri şeklinde devam etti. İngilizler Türk ordusundan başka bir de arazideki baskınlarda çamur deryasına dönüşen bölgede rahat hareket edememenin sıkıntısını çekmekte idiler. Türk ordusu tarafından kuşatılan General Townshend, 25 Ocak 1916’da İngiliz Dicle Kolordusu garnizonuna gönderdiği mektupta içine düştüğü durumu Plevne muhasarasına benzeterek özetle şu cümleleri yazmıştır:

“... Durumu daha çok düşündükçe oynayabileceğim en yüce rolün Plevne’de Gazi Osman Paşa örneğini izlemek olduğuna daha çok inanıyorum. Bu örnekte Osman Paşa savunması Rus ilerleyişini durdurmuş ve İstanbul’u kurtarmıştı. Kut savunması da tüm Basra’yı kurtaracaktır.”¹⁰⁹

¹⁰³ Abid Süreyya, *Gazi Nurettin Paşa Hazretlerinin Tercüme-i Hali*, İstanbul, 1339, s. 8.

¹⁰⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: III, Ks. 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s. 129.

¹⁰⁵ Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, s. 40.

¹⁰⁶ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, Kls: 3644, Ds: 35, F: 1-23.

¹⁰⁷ Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, s. 40.

¹⁰⁸ *BOA., İ-HB.*, nr: 180/27, 7 K.sani 1331 / 20 Ocak 1916.

¹⁰⁹ Charles Townshend, *My Campaign...*, s. 263; Charles Townshend, *Irak Seferim...*, s. 332; Altı maddelik bu uzunca telgrafın Türkçe metni için bkz. Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 448-450.

Yeni İngiliz taarruzu 8 Mart'ta başladı. General Aylmer,¹¹⁰ Türk kuvvetlerinin arkasından ayrı kollarla saldırmaya karar verdi. İngilizlerin hedefi bölgeye hakim bulunan Sabis Tepesi'ydi. Türk birlikleri Sabis Tepesi ve çevresinde savunma tedbirleri aldı. Türkler sayıca az olmalarına rağmen, düşmana karşı uyguladıkları yanıtma ve aldatma yöntemleriyle üstün İngiliz kuvvetlerine karşı başarılı olmuşlardı. İngiliz komutanı General Aylmer, başarısızlıklarından dolayı planladığı yeni bir saldırı teşebbüsünü iptal etti. Yoğun geçen çarpışmalardan sonra 9 Mart'ta İngiliz birlikleri bölgeden çekilmek zorunda kaldı.¹¹¹ Sabis muharebesi denilen bu çarpışmanın ardından 35. Türk Tümeni Beytiisa bölgesini ele geçirdi. Sabis muharebesi sırasında, 13. Kolordu Komutanı Kurmay Yarbay Ali İhsan (Sabis) büyük gayretler göstererek zaferde önemli pay sahibi olmuştur. Bu muharebelerde nehir geçiş harekâtı nokta-i nazarından bakıldığında Osmanlı ordusuna bağlı İnşaat-İstihkam birliklerinde görev yapan köprücüler muharebelerin seyri açısından önemli başarılarla imza atmışlardır.¹¹²

Irak cephesi Komutanı Halil Bey, Kutü'l-amare'de mahsur kalan General Townshend'e 10 Mart 1916 tarihinde gönderdiği mektubunda kibarca hitaplarda bulunarak Türk ordusuna teslim olmasını teklif etmiş;¹¹³ ancak bu teklif, Townshend tarafından kabul edilmemiştir.

VI. Ordu Komutanı Goltz Paşa, 13 Mart 1916 tarihinde Kutü'l-amare kuşatmasında cesaret ve gayretleriyle savaşan Irak Ordusu subay ve erlerinin kahramanlıklarını takdirle karşıladığını yayınladığı mesajında şu övgü dolu cümlelerle belirtmiştir:

"Irak Zâbitânı ve Askerleri!... Bu günlerdeki tavır ve hareketiniz, 40 sene evvel Plevne, Şıpkı ve Alacadağ'ında bütün dünya tarihlerine şan vermiş olan ecdadınızınkinin aynıdır. Milletinin büyüklüğü ve şanı için muharebe etmiş olan en cesur Osmanlı muhâripleri arasında siz dahi sayılacaksınız, isminiz unutulmayacaktır. Muzafferiyetinizi haber alan vatanınız, sizleri minnet ve şükranla yad edecektir... Kütü'l-amare henüz düşmedi ve düşman mukaddes Osmânlı toprağundan daha tard edilmedi. Bu cihâd-ı mukaddesin size yüklediği vazifenin tamâmen çözümlenmesi için büyük bir metânete, birçok fedâkârlıklara ve yeni yeni muzafferiyetlere lüzüm vardır. Bu aslı görevi de yine Osmânlığa lâyık bir sûrette ifâ edeceğinizi biliyorum. Cenâb-ı Allah yardımcınız olsun!"¹¹⁴

Bu sırada General Townshend, koşum hayvanlarını 1100 kadar at ve kartırı kestirip etlerini yedirmek suretiyle 7 Nisan'a kadar dayanabileceğini bil-

¹¹⁰ General Fenton John Aylmer, 1862'de İngiltere'de doğmuş, Irak cephesinde görev almış daha sonra İngiliz Kraliyet ordusunda komutanlık yapmış, 1935'de ölmüştür.

¹¹¹ Tanin, 14 Mart 1916.

¹¹² Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, BDH, Kls: 3612, Ds: 42, F: 42-1.

¹¹³ Halil Kut, *Kütü'l-amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, Yay. Haz. Erhan Çiftçi, Timaş Yay., İstanbul, 2015, s. 156.

¹¹⁴ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, BDH, Klasör: 3612, Dosya: 40, Fihrist: 9-18. Ayrıca bkz. *Aynı Arşiv*; Klasör: 3649, Dosya: 151, Fihrist: 211-34; Zekerîya Türkmen, (Editör), *Kut'lu Bir Zafer 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi*, s. 53.

dirdi. Ayrıca her askere verilecek olan ekmeğe ve et istihkakını yeniden hesap ettirmiştir. Gıda sıkıntısının giderilmesi gerekiyordu; bundan dolayı Kut'ta mahsur kalanların kurtarılmasına yönelik taarruz harekâtının geciktirilmeden yapılması zarureti İngiliz karargâhının birinci öncelikli konusuydu.¹¹⁵

İngilizler General Townshend'i kurtarmak için yeni bir taarruzu 5 Nisan 1916'da başlattılar. Türk komutanlığı Sinaiyat ve Felahiye'de savunma tertibatı aldı. 7. İngiliz Tümeninin 6 Nisan'da başlatıp Sinaiyat'a yönelttiği İkinci Felahiye Muharebesi'yle başlatılan taarruzda İngilizlere büyük kayıplar verdirilerek geri püskürtüldü. İngilizler 9 Nisan'da tekrar hücumla kalkıştılar ancak başarılı olamadılar. Üçüncü Felahiye muharebesinin başarısızlığının ardından İngiliz komutanlığı nehrin güneyinden sonuç almaya karar verdi. 12 Nisan'dan 15 Nisan'a kadar Türk mevzilerine taarruz eden İngilizler bir sonuç alamadılar. Hatta Halil Paşa, General Townshend'e gönderdiği bir mektupta Felahiye'de 7.000 kişi kaybeden İngilizlerin zor duruma düştüklerini, kendisinin de boş yere uğraşmayıp teslim olması gerektiğini hatırlatmıştır. Ancak Townshend bu teklife olumsuz cevap vermiştir.¹¹⁶ 18-19 Nisan gecesi Goltz, Bağdat'ta tifüsten vefat etmiş, cenazesi önce Bağdat'ta Dicle kıyısına gömülmüş, daha sonra İstanbul'a getirilerek 24 Haziran 1916'da Tarabya sırtlarındaki Alman elçiliği bahçesine defnedilmiştir.¹¹⁷

Mirliva Halil Paşa: VI. Ordu Komutanı ve Kutü'l-amare Kuşatması

Bu sırada rütbesi tuğgeneralliğe yükseltelen Kurmay Albay Halil Bey, artık Halil Paşa olarak VI. Ordu Komutanlığına atanmıştır.¹¹⁸ Halil Paşa bu sırada Townshend'e tekrar teslim olması yolunda bir mektup göndermiş, Townshend yazdığı cevapta teslim olmak istemediğini bir kez daha belirtmiştir. Townshend askerlerine yayımlandığı emirde ellerinde dayanacak malzemelerinin olduğunu, tarihi bir görevi yerine getirdiklerini, ayrıca yiyecek konusunda endişeye mahal olmadığını yemek için 3.000 kadar canlı hayvanlarının (çoğunluğu at, çok azı deve) bulunduğunu bildirmiştir.¹¹⁹ Ancak yine de Hint kökenli askerler et yemediklerinden bünyeleri her geçen gün daha da zayıflamıştır. Townshend, Hind kökenli askerlerin at eti yemeleri konusunda Hindistan'daki İslam ulemasından, diğer dinlere mensup yetkililerden de icazet alarak askerlere bunları tebliğ ederek et yemeleri konusunda ikna etmeye çalışmıştır.¹²⁰

Fındıklılı Yüzbaşı Mehmet Muzaffer, III. Felahiye Muharebesi ve Şehadeti

Kütü'l-amare Kalesi önünde yer alan siperlerde ve daha da güneyde İngiliz birlikleriyle muharebeler zaman zaman devam etmiştir. Bu muharebe-

¹¹⁵ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 497-498.

¹¹⁶ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 500-501.

¹¹⁷ *Golç Paşa'nın Hatıratı, İstanbul'da (1914-1915); Irak ve İran'da (1915-1916)*, s. 66-67. Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, s. 213.

¹¹⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, 1979/ III-1: 834.

¹¹⁹ Tarık Saygı, *Aynı eser*, s. 103-104.

¹²⁰ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 553-557.

lerde bazen ibret verici olaylar da yaşanmıştır. Nitekim 9 Nisan 1916 tarihinde Üçüncü Felahiye Muharebesi esnasında İngilizlerle Türkler arasında çok kanlı çarpışmalar olmuştur. Bu muharebelerde 18. Kolorduya bağlı Türk ordusundan 51. Tümen, 9. Alay 9. Piyade Bölük komutanı Yüzbaşı Fındıklılı Mehmet Muzaffer Efendi, boğazından aldığı ağır bir kurşun yarasıyla aşırı kan kaybıyla dizlerinin üzerine yığılır kalır. Konuşamayacak kadar yarası derin ve aşırı derecede kan kaybetmektedir.

Emir eri Mehmet'ten işaret diliyle kâğıt kalem ister. Kendisini çaresizlik ve şaşkınlıkla izlemekte olan emir eri Mehmet'in gözleri önünde kalemin ucunu boğazından oluk oluk akan kızıl kana batırır ve ceketinin üst cebinden çıkardığı sarı zarfın üstüne yazmaya başlar. İlk cümlesinde kible ne tarafta diye yazdıktan sonra kelime-i tevhidi yazar. Yüzbaşı Mehmet Muzaffer Efendi bir yandan da dudaklarını kıvıldatarak kelime-i şahadet getirirken, kibleye yöneltilir ve zarfın diğer yüzüne de al kanıyla 9. Piyade Bölüğüne son emrini yazar: "*Bölük intikamını alsın!*" Muharebenin o en şiddetli anında Bölük Komutanı Yüzbaşı Fındıklılı Mehmet Muzaffer Efendi'nin son emri yüksek sesle askere okunur. Emri aldıktan sonra coşan Mehmetçik arslanlar gibi İngiliz birliklerinin üzerine atılır ve şehit komutanları Mehmet Muzaffer'in intikamını alır.¹²¹ Mezarı Kutü'l-amare şehitliğinde bulunan Yüzbaşı Mehmet Muzaffer, Çanakkale muharebelerine de katılmış bir kahramandır. "*Bedeli Çanakkale'de altun olarak ödenecektir*" cümlesi yazılı olan 100 liralık banknotu sanat-kâr bir üslupla yapan kişi olduğu değerlendirilmektedir.¹²²

İngilizlerin Kutü'l-amare'ye ikmal maddesi gönderme girişimleri başarısız oldu. İngiliz makamlarınca Kutü'l-amare'de mahsur kalan orduya götürülmek üzere yiyecek yüklü bir gemi hazırlanmıştır. "*Julnar*" adındaki geminin yükü 23 Nisan günü hazır edilmiş, 24 Nisan 1916 günü 5.000 askeri iki ay süreyle besleyecek 270 tonluk erzak yüküyle Felahiye'den yola çıkarılmıştır.¹²³ Sınaiyat mevkiinde şiddetli Türk ateşine maruz kalan geminin süvarisi hayatını kaybetmiş fakat buna rağmen yoluna devam etmeye çalışan gemi, Makasis karşısında bir kabloya çarparak karaya oturmuştur. Türkler bu gemiye daha sonra "*Kendi Gelen*" adını vermişlerdir.¹²⁴ Adı geçen geminin isim levhası bugün İstanbul'da Harbiye Askerî Müzesi'nde sergilenmektedir. Bütün bunlardan sonra bir türlü başarılı olamayan İngiliz Irak Ordusu Komutanlığınca, General Townshend'in kurtarılması için müzakerelere başlanmasına karar verilmiştir. Bu arada mukavemeti biraz daha uzatabilmek amacıyla uçaklarla

¹²¹ VI. Ordu Komutanı Halil Paşa, 11 Temmuz 1916 tarihinde Yüzbaşı Mehmet Muzaffer için yayınladığı özel bildirisinde; "*Mehmet Muzaffer Efendi'nin bu yüce davranışı yani bir Türk subayının örnek maneviyatı olan o kanlı beyaz zarf, Askerî Müze'ye gönderilmiş, Türk çocuklarına ve gelecek nesillere, cevher değerinde bir miras olmuştur. Yaşayan ölülerin mirasları içinde bu zarf da yaşayacak, daima yükselmeye teşvik ve milletin iftihar etmesi için bir belge olarak kalacaktır*" demiştir. Bkz. Metin Soylu, *Yüzbaşı Mehmet Muzaffer*, Truva Yay., İstanbul, 2012, s. 1-170; Tanık Saygı, *Aynı eser*, s. 104.

¹²² Zekerîya Türkmen, (Editör), *Kut'lu Bir Zafer 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi*, s. 54.

¹²³ M. P., *Mons, Anzac and Kut*, Edward Arnold, London, 1919, pp. 223-226.

¹²⁴ Halil Kut, *Kütü'l-amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, s. 158.

Kutü'l-amare'ye yardım ulaştırılması gündeme gelmiş; İngilizler uçaklara yükledikleri yiyecek, giyecek gibi yardım malzemelerini havadan atmışlar, ancak Türk birliklerinden uçaklara ateş edilmesi üzerine istenen başarı sağlanamamış, hatta bir kısım un, şeker ve çikolata çuvaları Türk birliklerinin olduğu yerlere düşmüştür.¹²⁵ Türk ordusuna bağlı 103. Alay mıntıkasına düşen un ve şekerle ekmek ve helva yapıp askere yedirilmiştir. Türkler bu esnada bir kaç İngiliz uçağını düşürmeyi de başarmışlardır. Dolayısıyla uçakla havadan yardım ulaştırma çabası da başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹²⁶

Halil Paşa'nın General Townshend ile Teslim Konusunu Görüşmesi

Kutü'l-amare'ye istenilen yardımın ulaştırılamaması üzerine İngilizlere tekrar teslim olmaları teklif edilmiştir. Bundan sonra Türk makamlarıyla yapılan görüşmelerde teslim şartlarının müzakeresine başlandı. General Townshend, Halil Paşa'ya gönderdiği mektupta Kutü'l-amare'yi savunanların bitkin durumda olduğunu belirterek on günlük yiyecek temini ve serbestçe gitmelerini talep etmiştir. Townshend ayrıca, topların tahribi ve tazminat konusunun da görüşülmesini istemiştir.¹²⁷

27 Nisan 1916 günü Kutü'l-amare'nin dört kilometre kadar yakınında bir yerde, Türk siperlerinin önünde öğleden önce saat 10.00 civarında VI. Ordu Komutanı Halil Bey ile General Townshend, görüşmüştür. Halil Bey bu görüşmeleri aynı gün Başkomutanlık vekâletine yazdığı telgrafta ayrıntılarıyla dile getirmiştir.¹²⁸ Bu görüşmeye dair ayrıntıları Halil Bey daha sonra yayımlanan hatıratında da ayrıntılı bir şekilde şöyle anlatmaktadır:

“Vakit geçirmeden müzakerelere başladık. Bana şu tekliflerde bulundu:

- 1. Dünya harbi devam ettiği müddetçe maiyetimden kimse ve ben, Türkiye aleyhinde hiçbir harekette bulunmayacağım.*
- 2. İngiliz kuvvetleri 40 top ve bilumum cephanelerini sağlam olarak Türklere verecektir.*
- 3. Arzu edeceğiniz herhangi bir bankaya adınıza yazılmış bir milyon İngiliz sterlinlik çek teslim edilecektir. Bu çekin verilmesine İngiliz hükümeti muvafakat etmektedir.*
- 4. Bu şartlar kabul edildiği takdirde, İngiliz kuvvetleri esir alınmayacak ve Basra istikametinde çekilmelerine olur verilecektir.”¹²⁹*

General Townshend'in bu teklifi Halil Paşa'yı çok sinirlendirmiştir. Hatıratında hissiyatını şu sözlerle dile getirmektedir: *“Bu teklif, herhalde başka şart-*

¹²⁵ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 559-561.

¹²⁶ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, Cilt: II, Nehir Yay., İstanbul, 1991, s. 166.

¹²⁷ Charles Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007, s. 570.

¹²⁸ *Gnkur ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, BDH, nr: 198, Kıs: 278, Ds: 834, F: 55-3, 55-3a. General Townshend, Halil Paşa'nın aksine hatıratında bu görüşmenin 27 Nisan'da değil de, 26 Nisan günü yapıldığını belirtir. Krş. Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 569. Öte yandan Edward J. Erickson ise 27 Nisan'da yapıldığını belirtir. Bkz. *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, s. 213.

¹²⁹ Taylan Sorgun, *Aynı eser*, s. 185; Ayrıca bkz. Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 420.

lar içinde yapılıysaydı tek cevap, silahımın namlusundan çıkacak tek bir kurşun olurdu.” Bundan sonra Halil Bey, General Townshend’e şunları söylemiştir:

“General, beş aydır sizinle, Aylmer ve Gorringe orduları ile dövüşüyorum. Türk ordularının maneviyatları için sizin ve ordunuzun esaretinin zarureti hasıl olmuştur. İngiliz yapısı top, tüfek ve cephane de bizim ordularımızın modellerine uymaz, bu itibarla bana lazım değildir, serbestçe imha edebilirsiniz. Daha sonra benim tarafımdan en ufak bir saldırıya uğramanız ihtimali de olamaz. Şahsıma teklif edilen bir milyon sterlinlik çek meselesini de bir latife olarak telakki ediyorum... Biliyorsunuz Baltacı Mehmet Paşa (Prut Savaşında Rus Çarlığı II. Katerina’dan rüşvet alıp da Büyük Petro’nun 160000 kişilik Osmanlı ordusundan kendisini ve ordusunu kurtarması olayını hatırlatarak) devirleri çok geride kaldı. Biz Baltacı değil, kazmacıyız!”¹³⁰

Bu sırada Türk tarafına Ortadoğu bölgesinde faaliyetlerini sürdüren İngilizlerin ünlü casusu Lawrance’ın geldiği haber verilmiştir. Yeni bir teklifle gelen Lawrance’ın şartları şöyledir: Daha önce konuşulduğu gibi birinci ve ikinci maddeler aynen tekrarlanmış, çek ile ilgili olan madde: “Türkiye hükümeti namına iki milyon İngiliz sterlini.” şekline dönüştürülmüştür. İngilizlerin bu rüşvet teklifleri bir süre sonra İstanbul basınında da haber konusu yapılmıştır.¹³¹

Kütü'l-amare Zaferi ve General Charles Townshend'in Teslimi

Halil Bey iki milyon sterlinlik bu büyük rüşvet teklifini de reddetmiştir. 28 Nisan gecesi Kutü'l-amare Kalesi'nden gelen infilak sesleri ve alevler İngilizlerin ellerindeki cephaneleri imha ettiğini göstermekteydi. Öte yandan General Townshend, 29 Nisan günü Halil Bey'e gönderdiği mektubunda açlık ve diğer şartlardan dolayı teslim olmak zorunda kaldığını ifade ederken, İngiliz gurur ve kibirine rağmen Türklerin merhametine sığınmaktan başka çıkar yolun kalmadığını da ifşa etmekte idi.¹³² 29 Nisan günü Halil Bey, silahsız kalan

¹³⁰ Taylan Sorgun, *Aynı eser*, s. 185; Şükrü Kanatlı, *Aynı eser*, s. 26.

¹³¹ *Tasvir-i Efkâr Gazetesi*, 9 Mayıs 1916.

¹³² General Townshend 29 Nisan 1916 günü VI. Ordu Komutanı Halil Bey'e gönderdiği teslim mektubunda şunları yazmıştır: “Efendim Hazretleri! Açlık bizi terk-i silâha icbâr ediyor. Zât-ı âlilerin “Sizin cesür askerleriniz bizim samîmî ve kıymet-dâr misâfirlerimiz olacaktır.” hitâb-ı te’vîdiyle tev-sîk ettiğiniz kahraman askerlerimi size teslim hâzırım. Efrâd-ı askerîyyem uhde-i icrâsına mevdu’ olan vazîfeyi yapmış olduğu cihetle kerîm ve semâvet-perver olunuz. Siz, askerlerimi Selmanpak Muhârebesi’nde, ric’at zamânlarında, beş ay devâm eden Kütü’l-amare muhâsarasında -ki ben burada sizin ablukanızı yarmak için sevk-ül-ceyşî bir rol oynadım ve bu Irak’a kuvve-i imdâdiyyenin vusûlünü te’min etdim.- görmüşsünüzdür. Askerlerimin vazîfesini nasıl ifâ ettiğini görmüşsünüzdür. Târih-i harb-i askerî bir fasl-ı mahsûsî ile bu mes’eleyle te’vîd edecektir. İcâb eden tertîbât ve tafsilâtı tanzim etmek üzere zâbitânımdan Yüzbaşı (Morlenâ) ile Binbaşı (Glafserist)’i gönderiyorum. İcâb eden şerâit ihzâr edildikten sonra sizin karâr-gâhınıza gelmek ve Kütü’l-amare’yi teslim etmek husûsunda hâzırım. Fakat erzâkın sevkini tesrî’ etmenizi ricâ’ ve temennî eylerim. Size; refâkatimde bulunan tabîm ile ser-tabibinizin hasta-hânemi ziyâret etmesini ve orada bulunan efrâd-ı askerîyyemden ba’zılarının kolsuz ve ayaksız ve ba’zılarının da “fesâd-ı-dem”den musâb olduğunu görmesini teklif ediyorum. Bunları esîr-i harb olarak almağa heves-kâr olduğunuzu farz etmem. Bunlar için en iyi tarîkin mecrûh ve yaralıların Hindistan’a sevkî olacağı kanâatindeyim. Londra’da bulunan Erkân-ı Harb Reîsi bana mübâdele-i üserâ için me’zûniyyet verdi. Muhârib efrâdımdan ser-best bırakılacak mîkdârda Mısır ve Hindistan’da bulunan Türk üserâ-yı askerîyyesine ser-best verilecektir. En yüksek ihtirâmâtımı kabûl ediniz. İmzâ’ Ferik Ceneral Tavzend 6’ncı Furka ve Kütü’l-amare

İngilizlerin Araplara karşı korunması için 3. Piyade Alay Komutanı Albay Nazmi'yi (Solok) görevlendirmiştir. 3. Piyade Alayı bandonun çaldığı marşlar eşliğinde Kutü'l-amare Kalesi'ne girmiştir.¹³³ Alayla birlikte şehre giren Halil Bey daha sonra General Townshend'in karargâhına gitmiştir. Bu sırada General Townshend birliklerine yayınladığı veda mesajında şunları ifade etmiştir:

*"Kut'taki muhafızlarımızı almak üzere bir Türk alayı yaklaşmaktadır. Hem kalenin, hem şehrin üzerine beyaz bayrağı çektim. Taburlar saat 2'de Şumran yakınındaki kampa girmeye başlıyorlar. Biz telsizi yavaşça imha ediyoruz ki, bu iş yapılmaya değer. Kut'tan bütün gemiler ve istasyonlara elveda ve hepinize iyi şanslar. 13.35."*¹³⁴

Halil Bey, Generalin teslim alınış hikâyesini şöyle özetlemektedir:¹³⁵

"Kurmaylarla beraber şehre girdim ve doğruca General Townshend'in karargâhına gittim. Generalin odasında hazırlanmış bir masa vardı. Masanın üzerine Generalin kılıcı ve iki revolveri konulmuştu. Yani bir askerin şanı ve şerefi. Savaşın kaderidir bu, esir komutanlar bu acıya dayanmak zorunda kalmışlardır. Teslim olan orduların ya da birliklerin komutanları bunları parçalayarak ya da sağlam bir şekilde teslim etmek zorundadırlar."

Silahları aldım ve tekrar General'e uzattım:

"General, uzun zaman şan ve şerefle kullanılan bu silahlar yine sahibine aittir..." dedim. General, gözleri yaşararak silahlarını geri alırken:

"İngiltere hükümeti bana bir ay dayandığım takdirde kurtarılacağımı vaad etmişti. Ben beş ay dayandım ve fakat ne yazık ki, verilen söz tutulmadı " demiştir. Bunun üzerine Halil Paşa:

"Generalim! Siz ordunuzun ve milletinizin şerefini tamamen müdafaa ettiniz. Durumunuz kısmen, Plevne'deki Gazi Osman Paşa'nın durumudur. Sizi harp esiri olarak kabul etmiyorum. Türk milletinin misafirisiniz. Rus çarı yanında Osman Paşa ne muamele gördüyse, siz de Türkiye'de aynı muameleyi göreceksiniz" karşılığını vermiştir. General Townshend teslim olduktan sonra kendisine son derece kibar davranılmış, bir esir komutan gibi değil de, misafir gibi karşılanmıştır. O da Halil Paşa'ya gönderdiği kısa notta: *"Aziz Generalim, gayet müteessir ve minnettârim. Bana karşı iyiliğinizi hiçbir zaman unutamayacağım. Şarl Tavzent"* ifadeleriyle memnuniyetini belirtmiştir.¹³⁶

O dönemde Irak cephesinde 3. Alay 3. Bölük Komutanı olarak görevli bulunan Üsteğmen Şükrü (Orgeneral Kanatlı) o günü hatıratında şöyle anlatmaktadır:

Kuwe-i Askeriyyesi Kumandanı. Bkz. *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, BDH, Kls: 549, Ds: 2133, F: 15, 15-1. Zekeriya Türkmen, (Editör), *Kut'lu Bir Zafer 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi*, s. 56-57.

¹³³ İkdam, 13 Mayıs 1916. Ayrıca bkz. Major Charles H Barber, *Besieged in Kut-and After*, pp. 218-257.

¹³⁴ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, BDH Fotoğraf Albümü, Albüm No: 7, Fotoğraf: 109.

¹³⁵ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 422.

¹³⁶ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, BDH, Kls: 4472, Ds: 649, F: 6, 6-10.

“...İngiliz birliklerinin iâşe durumlarının iyi olmadığı bilindiğinden tesliminden hemen sonra onlara tarafımızdan koyun eti ve diğer yiyecek maddeleri gönderildi. Çok duygulandılar. En büyük sıkıntılarında biri de sigara idi. Bol bol tütün ve sigara verdik. Beni General Townshend’in karargâhına, öğle yemeğine çağırıldılar. O gün öğle yemeğinde at eti ve suyuna çorba yapmışlardı. At eti biraz ekşimtrak oluyordu. O günden itibaren yemekleri, tarafımızdan yollanan iâşe maddeleriyle yapmaya başladılar...”¹³⁷

VI. Ordu Komutanı Halil Paşa’nın

Kut Bayramı Mesajı

Bu zaferden sonra bir üst rütbeye terfi ederek mirliva (tuğgeneral) olan Halil Paşa, Kutü'l-amare’nin Türklerin eline geçtiği 29 Nisan 1916 günü VI. Ordu’ya tarihî mesajını yayınladı:

On Sekizinci Kolordu Komutanlığına

Orduma:

“Arslanlar!

1. Bütün Türklere şeref ve şân, İngilizlere kara meydan olan şu kızgın toprağın güneşli semasında şehitlerimizin ruhları sevinçle gülerek uçarken, ben de hepinizin pâk alınlarından öperek cümlelerinizi tebrik ediyorum.

2. Bize 200 seneden beri tarihimize okunmayan bir olayı kaydettiren Cenâb-ı Allah’a şükrederim. Allah’ın büyüklüğüne bakınız ki, 1500 senelik İngiliz Devleti’nin tarihine bu olayı ilk defa yazdıran Türk süngüsü oldu. İki senedir devam eden Cihan Harbi böyle parlak bir olay daha göstermemiştir.

3. Ordum gerek Kut karşısında ve gerekse Kut’u kurtarmaya gelen ordular karşısında 350 subay ve 10.000 erini şehit vermiştir. Fakat buna karşılık bugün Kut’ta 5 general, 481 subay ve 13.300 er teslim alıyorum.¹³⁸ Bu teslim aldığımız orduyu kurtarmaya gelen İngiliz kuvvetleri de 30.000 zayıat vererek geri dönmüşlerdir.

4. Şu iki farka bakılınca, cihanı hayretlere düşürecek kadar büyük bir fark görülür. Tarih bu olayı yazmak için kelime bulmakta zorluk çekecektir.

5. İşte Türk sebatının İngiliz inadını kırdığı birinci zaferi Çanakkale’de, ikinci zaferi burada görüyoruz.

6. Yalnız süngü ve göğsümüzle kazandığımız bu zafer yeni gelişen savaş durumumuz karşısında gelecekteki başarılarımızın parlak bir başlangıctır.

Bugüne “Kut Bayramı” adını veriyorum. Ordumun her ferdi, her yıl bugünü kutlarken şehitlerimize Yasınlar, Tebarekeler, Fatihalar okusunlar.

¹³⁷ Şükrü Kanatlı, *Aynı eser*, s. 27.

¹³⁸ Kut muhasarası sırasında İngilizlerden alınan esirlerin sayısı Townshend’in verdiği rakamlara göre 5 General, 232 İngiliz subayı, 2.592 İngiliz askeri, 204 Hint subayı, 6.988 Hintli ve diğer askerler, 3.248 silahsız kişi olmak üzere toplam 13.309 kişidir. Bkz. Charles V. F. Townshend, *Irak Seferim*, Çev. Tarih-i Askeri Encümeni, Matbaa-yı Askeriye, İstanbul, 1327, s. 428.

*Şühedamız ebedî hayatta göklerde kızıl kan(at)lar ile uçarken, gazilerimiz
de gelecekteki zaferlerimizin bekçileri olsunlar!*

VI. Ordu Kumandan Vekili,
Mirliva Halil¹³⁹

18. Kolordu Komutanı Albay Kâzım Karabekir de bu sırada yayımladığı emirde, 29 Nisan 1916'da 51. Tümenin Selmanpak'ta kırdığı düşman süngülerinin enkazını bugün Kutü'l-amare'de toplattığını ve bu nedenle 51. Tümenin, 29 Nisan tarihini daimi bayram günü olarak anması gerektiğini söylemiştir.¹⁴⁰

Halil Paşa bu sırada Başkomutanlık Vekaletine gönderdiği raporda zafe-ri müjdeleyen şu ifadeyi kullanmıştır: *“Takriben beş aydan beri kahraman kıt'aatımızın tazyiki altında Kutü'l-ammare'de mahsûr kalan İngiliz Ordusu, nihâyet Ordû-yı Hümayûn'un kuvve-i kahiresine teslim-i seyf ve silâh etmeğe mecbûr olmuştur...”*¹⁴¹

Ayrıca Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir başka telgrafta da, Kutü'l-amare Zaferi'nin müjdesini vermiş; bu büyük zaferin bütün ilgili devlet birimlerine ve kamuoyuna duyurulmasını istemiştir.¹⁴² Başkomutan Vekili Enver Paşa da Sivas karargâhından 17 Nisan 1332 (30 Nisan 1916) tarihinde gönderdiği uzunca telgrafında; *“Takriben beş aydan beri kahraman kıt'aatımızın tazyiki altında Kutü'l-amare'de mahsur kalan İngiliz Ordusu, nihâyet Ordu-yı Hümayûn'un kuvve-i kahiresine teslim-i seyf ü silah etmeye mecbur olmuştur...”*¹⁴³ dedikten sonra teslimin nasıl gerçekleştiğini ayrıntısıyla anlatmıştır.

İngiliz Gururunun Kırılması: Kutü'l-amare Esirleri

Halil Paşa, Kutü'l-amare'de İngilizlerden alınan ve Anadolu'ya sevk etmek durumunda olduğu esir birlikleri yürütmek istemedi; bu nedenle İngiliz General Gorringe'e bir mektup yazarak esirlerin hiç değilse yolun bir kısmını nehir gemileri ve trenlerle sevk edilebilmeleri için gerekli olan kömürün verilmesini istedi. General Gorringe cevabında: *“Bu kadar necip bir düşmanla çarpışmış olmaktan mutluyuz, ancak savaş halinde olduğumuzdan size kömür göndermemize maddeten imkân yoktur!”* diyerek bu talebi nazikçe reddetmiştir.¹⁴⁴

Halil Paşa, General Townshend'e esir olduktan sonra son derece medeni davrandı; onu bir esir gibi değil, bir misafir komutan gibi ağırladı. Bu konuda

¹³⁹ Gnkur ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, BDH, A-5/4579, Klasör: 4496, Dosya: H-35, Fihrist: 1-11; Ayrıca bkz. Gnkur ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, BDH, Kls: 4490, Ds: H-33, F: 1-56. Bu konuda yapılmış yayınlarda da bahse konu meşhur kutlama mesajı yer almıştır. Bkz. Taylan Sorgun, *Aynı eser*, s. 184-190; Ayrıca bkz. Halil Kut, *Kutü'l-amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, s. 163-164; Zekeriya Türkmen, (Editör), *Kut'lu Bir Zafer 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi*, s. 58-59.

¹⁴⁰ Yavuz Ölçen, *Aynı tez*, s. 58.

¹⁴¹ Gnkur ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, BDH, nr: 20, Kls: 59, F: 96-5, 96-6.

¹⁴² BOA, DH. KMS: 38 / 18, 16 Nisan 1332.

¹⁴³ BOA., BEO., Harbiye Giden nr: 330793, lef 1-2.

¹⁴⁴ Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 424.

Başkomutanlık Vekâleti'yle de daima irtibat halinde idi; silah ve özel eşyalarını generale teslim etti.¹⁴⁵ Townshend ve kurmay heyetini bir nehir gemisine bindirdikten sonra askerî törenle Bağdat'a gönderdi, esir generali bu sahneler çok duygulandırmıştı. Tasvir-i Efkâr gazetesi 2 Mayıs 1916 tarihli sayısında şu haberi yazmıştır:

“General Townshend ve maiyeti esna-yı esaretlerinde layık oldukları ihtiramat-ı askeriyeği görmüşlerdir. General Townshend herhalde İngilizlerin en mahir ve kabiliyetli bir kumandanı idi. Townshend, hem müdafaada, hem de taarruzda kudret-i askeriyesini ispat için ve galip gelmek için her türlü maharet ve kudretini sarf eylemiştir...”¹⁴⁶

Townshend Bağdat'ta iken İkdâm gazetesine verdiği röportajında Irak Cephesi'nde görev yapan Türk askerinin sabır, sebat ve dayanıklılığını överek anlatmıştır.¹⁴⁷

16. ve 17. tugayların erlerinden oluşan ilk esir kafesi 30 Nisan 1916'da karadan üç süvari bölüğünün muhafızlığında Bağdat'a sevk edildi. Eşyaları vapurla gönderildi. Kutü'l-amare'de İngilizlerin 1.306 hasta ve yaralı askeri ile 694 hasta bakıcı ve yardımcı hizmet erleri vardı. 2 Mayıs 1916'da bu hasta ve yaralılar İngiliz hasta vapurları ile kendilerine iade edilmiştir. Bu hareket tarzı, Türklerin hasta ve yaralılara gösterdiği şefkat ve şerefli davranışa ibret verici bir örnektir.¹⁴⁸ Halil Paşa İngiliz esirlerine herhangi bir zarar verilmemesi için elinden gelen çabayı göstermiştir. Ancak ulaşım ve sağlık koşullarının elverişsizliğinden dolayı esirlerin bir bölümü esaret sırasında hayatını kaybetmiştir.¹⁴⁹ İngiliz Ordusu'ndan alınan esirler ülkenin değişik yerlerindeki (Bursa, Afyon, Kastamonu ve İstanbul gibi) esir kamplarına gönderilmişlerdir.¹⁵⁰

İngiltere kamuoyu, esirlerin durumunu basından merakla takip etmiştir. Daily Mail, Daily Express, The Manchester Guardian, The Observer gibi gazetelerin muhabirleri, İngiltere'de özellikle Kutü'l-amare yenilgisi konusunda uygulanan sansürü de dikkate alarak İstanbul'dan gelen haber ve bilgileri çok hassas bir şekilde değerlendirmeye tabi tuttuktan sonra İngiliz kamuoyuna aktarmaya gayret etmişlerdir.¹⁵¹ General Townshend, Bağdat'tan başlayan 22

¹⁴⁵ *Gnkur ATASE Daire Bşk.lüğü Arşivi*, BDH, nr: 198, Kls: 278, Ds: 834, F: 55-2. Ayrıca bkz. Mücahit Özçelik, “Kutü'l-Ammare Esirleri”, *Unutulan Zafer: Kutü'l-Ammare, 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu Bildirileri*, 8 Mart 2016, Harp Akademileri K.lığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yay., İstanbul, 2016, s. 390-391.

¹⁴⁶ *Tasvir-i Efkâr*, “Kutü'l-amare'nin Zaptı Etrafından” başlıklı haber, 19 Nisan 1332 (2 Mayıs 1916).

¹⁴⁷ *İkdâm*, 17 Mayıs 1916.

¹⁴⁸ Şükrü Kanatlı, *Aynı eser*, s. 28.

¹⁴⁹ Erickson, Ronald Millar'ın (*Death of an Army, The Siege of Kut 1915-1916*, Boston, Houghton Mifflin, 19170) adlı çalışmasından etkilenecek İngiliz esirlerinin % 70'inin esarete hayatını yitirdiğini belirtir ki, bu rakam biz göre oldukça abartılı görünmektedir. Bkz. Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, s. 214.

¹⁵⁰ Ramazan Sonat, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Muhasım Devlet Tebe'ası Politikası (1914-1918)”, *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 11, Yıl: 2014, s. 259-290.

¹⁵¹ Ü. Gülsüm Polat, “*Esir Kut Komutanı Townshend'in İstanbul'a Getirilişi ve İngiliz Basınına Müdahale*”, *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 3-5 Kasım 2015, Budapeşte-Macaristan*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2015, s. 1015-1032.

günlük bir yolculuğun ardından 3 Haziran 1916 tarihinde İstanbul'a ulaşmış, kendisini Haydarpaşa Garı'nda dönemin I. Ordu Komutanı, Kurmay Başkanı ve Harbiye Nezareti'nden çok sayıda üst rütbeli subay karşılamıştır. Haydarpaşa'da bir deniz motoruna bindirilerek Heybeliada'daki daimi ikametgahına götürülmüş, iki yıldan fazla bir zaman burada kontrol altında hayatını sürdürmüştür.¹⁵² Townshend, Kutü'l-amare'deki askerî faaliyetlerini, yazmış olduğu eserlerde ayrıntılı bir şekilde vererek bir yerde tarihe karşı kendi savunmasını da yapmıştır; ancak bu harekât sırasında maiyetinde bulunanlar da yazdıkları eserlerle bu mühim olayı farklı bakış açılarıyla da olsa kamuoyunun bilgisine sunmuşlardır.¹⁵³

İngilizlerin, Kutü'l-amare'yi Türk Ordularının kuşatmasından kurtarmak için mücadele ettikleri dört ay zarfında 30.000 kişi kaybettikleri bilinmektedir. İngilizlerin, diğer cepheler de hesaba katılırsa toplam zayıyatı 40.000 kişiye yaklaşmıştı. Aynı süre zarfında VI. Orduya bağlı birliklerdeki Türk subay ve erlerin toplam zayıyatı 350 subay ve 10.000 erden ibarettir. Türkler, İngilizlerden ayrıca iki tahrip edilmiş nehir gemisi, 40 adet otomobil, 3 adet uçak, 40 top, 25 makineli tüfek, 5.000 piyade tüfeği teslim almışlardır.¹⁵⁴ Tarihçi Briton Cooper Busch, İngilizlerin Kutü'l-amare'de düştüğü durumu: "Gösteri olarak başlayan sefer saldırıya, başarılı bir ilerleme de küçük düşürücü askerî bir başarısızlığa dönüştü,"¹⁵⁵ sözleriyle ifade etmiştir. Aslında ortaya çıkan sonuç itibarıyla değerlendirmek gerekirse, Kutü'l-amare Zaferi "İngiliz prestijinin Birinci Dünya Savaşında yediği en büyük darbeydi." demek daha doğru olacaktır.

Kütü'l-amare'de General Townshend ve ordusunun esir alınmasına yol açan askerî harekâtın hazırlayıcısı aslında Albay Nurettin Bey olmuştur. General Townshend'in bu zaferin büyüklüğünü ve şiddetini ifade ederken; "Kütü'l-amare ve cehennem eğer benim olsaydı, her halde Kutü'l-amare'yi satar, cehennemi muhafaza ederdim.." açıklamasında bulunduğu belirtilmektedir.¹⁵⁶

Kütü'l-Amare Zaferi'nin Sonuçları

Irak Cephesi'nde 29 Nisan 1916 tarihinde kazanılan Kutü'l-amare Zaferi, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun zor şartlar ve imkânsızlıklar içerisinde, Çanakkale'den sonra İngilizlere karşı kazandığı ve bir İngiliz tümenin bütün personeli ile birlikte esir alındığı eşsiz bir zaferdir. Kutü'l-amare veya kısa adıyla Kut Zaferi hem yerli, hem de yabancı basında geniş haberlere

¹⁵² Charles V. F. Townshend, *Mezopotamya Seferim, Kurna, Kutulamare ve Selmanpak Muharebeleri*, Çev. Gürol Koca, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2012, s. 614.

¹⁵³ Major E. W. C. Sandes, *In Kut and Captivity, with the sixth Indian Division*, John Murray, London, 1919, pp. 8-488.

¹⁵⁴ *The New York Times*, 10 May 1916. Ayrıca bkz. Zekeriyâ Türkmen, "Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Basra Körfezi Kuzeyindeki Petrol Kaynaklarını Ele Geçirmeye (Irak Cephesi) Yönelik Askerî Harekâtı Çerçevesinde Türk Ordusunun Selmanpak ve Kutü'l-amare Zaferine Dair Bir Değerlendirme (6 Kasım 1914-29 Nisan 1916)", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 3-5 Kasım 2015, Budapeşte- Macaristan*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2015, s. 156.

¹⁵⁵ Briton Cooper Busch, *Britain, India, and the Arabs 1914-1921*, University of California Press, California, 1971, p. 5.

¹⁵⁶ Mehmet Emin, *Selman-ı Pâk Meydan Muharebesi*, Cilt: II, İstanbul, 1337, s. 342.

konu olmuştur.¹⁵⁷ Kut Zaferi'ne uzanan süreç ve zafer, günümüzde de pek çok araştırmacıya ilham kaynağı olmaktadır.¹⁵⁸

Bu zafer, başta kendisini dünyanın rakipsiz en büyük gücü gören İngiltere olmak üzere bütün dünyada büyük yankı uyandırmıştır. İngiltere bu yenilgi-den sonra Irak Cephesi'nin devam etmesi konusunda tereddüde düşmüş ve altı ay süreyle savunmada kalarak Türk Birlikleri'ni rahatlatmıştır. Bugün beste ve güftesi elimizde olmasa da, o sırada Prusya Konningberg Askerî Orkestrası Müdürü Paul İvan tarafından bestelenen Kutü'l-amare Zaferi konulu marş, Osmanlı belgelerine göre Padişah V. Mehmet Reşat'a takdim edilmiştir.¹⁵⁹ Ancak yaptığımız araştırmada bu marşın ne güftesi, ne de bestesine rastlanmamıştır. Yapılan araştırmada Alman bestekârların belirtilen dönemde besteledikleri "Yaşasın Osmanlılar", "Gazi" ve "Türk Kahramanlığı" adında piyano ile çalınabilecek tarzda marşlar besteledikleri tespit edilmiştir.¹⁶⁰ Kut Zaferi, Anadolu ve Balkan şehirlerinde de kutlanmış, bununla ilgili yazılan tebrik telgrafları askerî ve mülkî erkâna gönderilmiştir.

Padişah tarafından Halil Paşa'ya muharebe altın imtiyaz madalyası tevcih edilmiş, Sabis Muharebeleri'ndeki başarısından dolayı 13. Kolordu komutanı Ali İhsan (Sabis) Bey tebrik edilirken, 1. Piyade Alayı Sancağı'na altın ve gümüş imtiyaz madalyası takılmıştır.¹⁶¹

Kutü'l-amare Zaferi Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'da da sevinçle karşılanmıştır. Alman Genelkurmay Başkanı General Falkenhayn, Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya gönderdiği kutlama mesajında Halil Paşa ve ordusunu tebrik ettiği gibi Türklerle iftihar ettiklerini belirtmiştir.¹⁶² Enver Paşa'nın Kutü'l-amare Zaferi'yle ilgili telgrafi da mecliste okunmuştur.¹⁶³ Berlin sefaretiden bildirildiği üzere Alman imparatorunun emriyle Berlin'de Brandenburg kapısında törenler icra edilmiş, okullar bir gün tatil edilmiştir.¹⁶⁴ Almanlar bir yandan da bu zaferin payını kendilerine mal etme gayreti içerisindeydiler. Çünkü Kutü'l-amare Zaferi'nden kısa bir süre önce vefat eden General Von der Goltz'un yaptığı harekât planlarıyla bu sonuca ulaşıldığını belirtmektedirler.¹⁶⁵ İngiliz Hükûmeti ise kamuoyunun tepkisini azaltacak tarzda yayınlar yapmakta, Kutü'l-amare'yi savunanları bir kahraman olarak göstermeye gayret etmektedir. Times gazetesinin 1 Mayıs 1916 tarihli nüshasında Kutü'l-a-

¹⁵⁷ *L'ami de L'ordre*: 2, 13 Mai 1916.

¹⁵⁸ Bu konuda son yıllarda yapılan bir araştırma için bkz. Nikolas Gardner, *The Siege of Kut-al-Amara: At War in Mesopotamia, 1915-1916*, Indiana University Press, Indianapolis, 2014.

¹⁵⁹ *BOA, İ-DUİT*: 16/91-2, 09.06.1916.

¹⁶⁰ Bu konuda bize Almanya'dan destek sağlayarak bu üç marşı tespit edip de bize gönderen değerli araştırmacı Rehan Gündoğmuş Bey'e teşekkür ederim. Bu marşları Batı Müziği formunda bestelenmiş eserlerdir. (Y.N.) Ayrıca bkz. Zekeriya Türkmen, (Editör), *Kut'lu Bir Zafer 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi*, s. 61-62.

¹⁶¹ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, Cilt: 1/2, s. 176-177.

¹⁶² *İkdam*, 3 Mayıs 1916.

¹⁶³ *İkdam*, 2 Mayıs 1916; Tark Saygı, *Aynı eser*, s. 123-124.

¹⁶⁴ *BOA., HR. SYS.*, Ds: 2420, Gömlek: 28, 06 Mayıs 1916.

¹⁶⁵ Tark Saygı, *Aynı eser*, s. 126-127.

mare'yi elde tutmak yerine Bağdat'ı almak için serserice başlatılmış olan askerî harekâtın büyük bir hezimetle neticlendiği ifade edilirken, bu kötü gidişin İngiliz halkını derinden üzdüğü belirtilmekte sonra bundan İngiliz idareci ve askerlerinin gereken dersleri almaları hususuna dikkat çekilmekte idi.¹⁶⁶

Kutü'l-Amare Zaferi'nden Sonra Irak Cephesindeki Gelişmeler

1916 yılı sonlarına kadar geçen sürede Irak Cephesi'nde her iki taraf karşılıklı olarak buldukları yeri şimdilik muhafaza etmeyi yeterli gördüler. İngilizler Kutü'l-amare'deki acı yenilginin ardından Mezopotamya Ordusu komuta kademesinde değişikliğe giderek hırslı bir kişilik yapısında olan General Sir Stanley Maude'yi atadıkları gibi Maude'yi takviye için Dicle ve Fırat vadilerine iki tümen daha gönderdiler. Ancak Kutü'l-amare'de İngiliz kuvvetlerinin teslimi ile bölgede Türkler lehine kurulan dengeden pek fazla istifade edilemedi.¹⁶⁷

Yaz sıcaklarının başlamasıyla İngilizlerin yeni kuvvetler temin etseler bile uzun müddet harekete geçemeyecekleri fikrinden yola çıkılarak Almanların talebi ve Enver Paşa'nın emriyle 13. Kolordu'nun öncelikle 6. Tümeni Bağdat'tan, ardından diğer bağlı birlikleri Kutü'l-amare Cephesi'nden İran'a nakledildi. Önemli miktarda kuvvetin İran'a gönderilmesine gerekçe olarak İngilizlere yardım amacıyla İran'dan Hanikin'e doğru ilerleyen Rus Baratof Kolordusu'nun durdurulması gösterildi. Enver Paşa'nın Rusya'yı içerden çökertip İran üzerinden Afganistan yoluyla Türkistan'a ulaşma hayalleri ve Almanların da bu yolda teşvik ve tahrikleri bu kararın alınmasında etkili olmuştur. Böylece Irak Cephesi büyük ölçüde Osmanlı güçlerinden arındırılmış, önemli geçit ve kavşak noktalarının kontrolü zayıf bırakılmıştı. İngilizler, bölgede doğan bu boşluğu iyi değerlendirerek Basra'da beklettikleri Hindistan kuvvetleriyle ileri safta bulunan birliklerini takviye ettiler. Daha çetin şartlarda dayanabilmek içinde erzak ve mühimmat tedarikine önem verdiler. General Maude'un elinde süvari, topçu ve uçaklarla desteklenmiş olan beş piyade tümeni bulunuyordu. Ayrıca Dicle üzerinde kendisini destekleyecek bir nehir filosu da teşkil edilmişti. 1916 yılında yazı ve sonbaharı boyunca hazırlıklarını sürdüren General Maude'un muharip gücü, 107.000'i Hint ordusundan olmak üzere 166.000 personelden oluşuyordu.¹⁶⁸

Kutü'l-amare yenilgisinden yeterince ders alan İngilizler, Irak Cephesi'nde bütün hazırlıklarını tamamlayarak gerekli istihbari bilgileri değerlendirdikten sonra, ileri harekâta karar verdiler. İngilizler gerekli takviyeyi yaptıktan sonra Aralık 1916 tarihinde Kutü'l-amare Cephesi'nden geniş bir kuşatma harekâtıyla kuzeye doğru taarruza geçtiler. General Maude, Dicle Nehri'nin her iki yakasından güçlü birer kolordu ile ilerlemeye başladı. İngiliz Birlikleri yağmur

¹⁶⁶ Times gazetesinin bu haberi Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından tercüme edilerek ilgili birimlere bilgi olarak da yazılmıştır. Bkz. BOA., HR. MA., nr: 1169/63.

¹⁶⁷ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri, s. 426.

¹⁶⁸ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 226.

mevsimi girdiğinden, ileri harekâtı güç bela sürdürebildiler; 17 Şubat 1917 tarihine gelindiğinde Kutü'l-amare'nin 20 kilometre güneyindeki Sinaiyat'a ancak ilerleyebildiler. İngilizlerin tedbirli bir stratejiyle ilerleyişini haber alan Halil Paşa da boş durmayı sür'atle birliklerini düzenlemeye gayret etmiştir.¹⁶⁹

İngilizlerin Irak Cephesi'ndeki Türk Savunma Hattı'nı kırmaları ancak 23 Şubat 1917'de mümkün olabilmıştır. General Maude'un taarruzları Şubat sonu Mart başında daha da şiddetli ve baskın tarzında devam etmiştir. 4-5 Mart'ta başlayan İngiliz Taarruzu'nu aldığı savunma tedbirleriyle durdurmayı amaçlayan Halil Paşa, umutsuzca direnmeye gayret etmesine rağmen güçlü İngiliz Ordusu karşısında daha fazla tutunamayacağını anlayınca kuzeye çekilmeye karar verdi. Mart başında şiddetini artıran İngiliz taarruzları karşısında Diyala ve Bağdat'ı koruyamayacağını anlayınca, isteksizce de olsa 11 Mart 1917 tarihinde Bağdat'ı boşalttı; İngiliz Kuvvetleri hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehri işgal etti.¹⁷⁰ Bağdat düştüğü tarihlerde VI. Ordu'da görevli bulunan Alman subaylarından Kurmay Binbaşı Paraguin; "açlık Irak'ta Türklerin gücünü ispat etmelerine imkan vermemiştir." diyerek acıklı durumu ifade etmiştir. Binbaşı Paraguin 13 Mart 1918'de Erkân-ı Harbiye Reisi Von Seeckt'e gönderdiği raporda, Irak Cephesi'ndeki zorlukların askerî açıdan ziyade ekonomik zorluklardan ve lojistik takviye unsurlarının yetersizliğinden kaynaklandığını, elverişsiz yol ve iklim şartlarından dolayı uzak mesafelerdeki orduya iaşe temininde sıkıntıların giderilmesinin mümkün olmadığını belirlerken, Irak Cephesi'nde mağlubiyetin kaçınılmaz olduğunu dile getirmiştir.¹⁷¹

General Maude, muzaffer bir edayla 11 Mart 1917 tarihinde Bağdat'a girdi. Bağdat'ın işgali İngiliz kamuoyunda büyük yankı uyandırmış ve sevinçle karşılanmış; Kutü'l-amare yenilgisiyle sarsılan itibarlarının iade edildiğine inanmışlardır. Bağdat'ın düşmesi Irak Cephesi'ndeki büyük çözümlenin kara habercisi gibi kamuoyunda derin yankılar uyandırırken, VI. Ordu Komutanı Halil Paşa Musul'a çekilerek orada mevzilenmiştir.¹⁷²

1918 yılında Irak cephesinde karşılıklı siper savaşları devam etmiştir. 1918 Mart ayında hücumla geçen İngilizler Han Bağdat'ta Fırat üzerinde XVIII. Kolordu'yla yaptıkları muharebede Türk tarafına büyük kayıp verdirmelerine rağmen kesin sonuç alamayıp yaz döneminin geçmesini beklemişlerdir. İngiliz savaş kabinesi yaptığı değerlendirmede savaşın kısa bir süre sonra biteceğine hükmederek petrol kaynaklarına sahip olan Musul'un gecikmeyle de olsa ele geçirilmesini çıkarlarına uygun bularak Irak Cephesi'ndeki General Marshall'a 2 Ekim 1918'de nehir boyunca kuzeye Musul'a doğru ilerleme emri vermiştir. İngiliz süvarilerinin çevirme harekâtıyla arkadan kuşatılan Türk

¹⁶⁹ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 227.

¹⁷⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara, 1983, Cilt: 1/2. Kısım, s. 109-111; Sabit Duman, *Aynı eser*, s. 138-142.

¹⁷¹ Carl Mühlmann, *Aynı eser*, s. 230-231.

¹⁷² Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 429.

Kuvvetleri 30 Ekim 1918 tarihinde teslim olmak zorunda kalmıştır. İngiliz Süvari Tugayı, teslim olan Türk Dicle Grubu'ndan 11.322 esir, 51 top ele geçirmişlerdir.¹⁷³ İngilizlerin, 30 Ekim 1918 günü imzalanan Mondros Mütarekesi hükümlerine aykırı olarak da 1 Kasım günü Musul şehrini işgal etmeleri üzerine bir cephe kapanmıştır.¹⁷⁴

Kaynaklar

A. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA, Belge numaraları metin içinde verilmiştir).

Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi (Belge numaraları metin içinde verilmiştir).

B. Yayımlanmış Belgeler ve Gazeteler

Askerî Tarih Belgeler Dergisi (ATB), Genelkurmay ATASE Daire Bşk.lığı Yay., Ankara, Ocak 2016, Sy: 137.

Musul Kerkükle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1993.

The Times, 6, 7 December 1915.

Western Daily Press, 7 December 1915.

Evening Telegraph, 10 January 1916.

The Daily Telegraph, 7 February 1916.

Tanin, 14 Mart, 4 Nisan 1916.

İkdam, 30 Nisan, 2-3, 13, 17 Mayıs 1916.

Tasvir-i Efkâr Gazetesi: 2, 9 Mayıs 1916.

The New York Times, 10 May 1916.

L'ami de L'ordre: 2, 13 Mai 1916.

C. Hatırat, Makale ve Araştırma Eserleri

ÂBİD SÜREYYA: *Gazi Nurettin Paşa Hazretlerinin Tercüme-i Hâli*, İstanbul 1339.

AHMET İZZET PAŞA: *Feryadım*, c. I, II, Nehir Y., İstanbul 1992.

ANDERSON, M.S.: *The Eastern Question 1774-1923*, London 1966.

ARI, Kemal: *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay, Ankara 1997.

AVCI, Orhan: "Mütareke Döneminde Acemi Paşa", *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, c. I, 1763-1938 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Ordu ve Toplum (25-27 Ekim 1999, İstanbul, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 2000, s. 359.

¹⁷³ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 275.

¹⁷⁴ Türkiye, Musul-Kerkük ve Süleymaniye'yi Lozan'da başlayan süreci takiben 1926'daki Ankara antlaşmasıyla tamamen terk etmek zorunda bırakmış, dönemin Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'in ifadesiyle "bağrına taş basarak Musul'dan vazgeçmek" mecburiyetinde bırakılmıştır. Ayrıntı için bkz. Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi, Askerî Yönden Çözüm Arayışları*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2003.

- _____ : *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Vadi Yay., Ankara 2004.
- _____ : "Irak'ta Türk Cephesi (1914-1918)", *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti*, Editör: Ali Arslan-Mustafa Selçuk, Kitabevi Yay., İstanbul 2015, s. 207-227.
- _____ : "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Türk Askeri", *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi, 100. Yılında 1. Dünya Savaşı ve Mirası Bildirileri*, c. 1, Editör: Halil Çetin - Lokman Erdemir, Çanakkale 2015, s. 347-370.
- BALKIŞ, B. - FIRAT N.: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak - İran Cephesi*, C. 3, Kısım 1., Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara 1979.
- BARBER, Major Charles H.: *Besieged in Kut-and After*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1918.
- BAYKOÇ, Hulusi: *Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5.nci Seferi Kuvvetler (52. Tümen)*, (Yay. Hz. Zekeriya Türkmen-Özlem Demireğen), Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 2006, s. 2-3.
- BAYUR, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III, Ks. 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.
- _____ : *Türk İnkılabı Tarihi*, c. I/2. Kısım, Ankara 1983.
- BELEN, Fahri: *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1915 Yılı Hareketleri*, C. 2., Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yay., Ankara 1964.
- BUSCH, Briton Cooper: *Britain, India, and the Arabs 1914-1921*, University of California Press. 1971.
- CEMAL PAŞA: *Hatıralar*, Yay. Hz., Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2001.
- _____ : *Cepheden Meclise*, MSB Yayınları, Ankara 1999.
- ÇETİNSAYA, Gökhan: *Admiration Ottoman of Iraq*, Manchester Univ. Yayınlanmamış Doktora Tezi Manchester 1994.
- ÇOLAK, Mustafa: *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2006.
- DİNÇ, Mehmet Emin: *Halil (Kut) Paşa'nın Askeri ve Siyasî Faaliyetleri*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1998.
- _____ : "Halil (Kut) Paşa'nın I. Dünya Harbi Başlarındaki Kuva-yı Seferiye Komutanlığı", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, 25-27 Eylül 2014 Erzurum*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2015, s. 309-322.
- DUMAN, Selçuk: *II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak*, Berikan Yay., Ankara 2010.
- DUNN, Archibald: "Basra Körfezinde İngiliz Çıkarları", Çev. Zekeriya Kurşun, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sy: 3, İstanbul 2000, s. 299-326.
- EARLE, Edward Mead: *Bağdat Demiryolu Savaşı*, (Çev. Kasım Yargıcı), Milliyet Yay., İstanbul 1972.
- ERICKSON, Edward J.: *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Çev. Tanju Akad, Kitap Yay., İstanbul 2003.

_____ : *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu, Çanakkale, Kutü'l-Ammare ve Filistin Cephesi*, Çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2009.

FIRAT, N. - BALKIŞ, B.: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, C. 3, Kısım: 1., Genelkurmay ATASE Bşk.lığı Yay, Ankara 1979.

GARDNER, Nikolas: *The Siege of Kut-al-Amara: At War in Mesopotamia, 1915-1916*, Indiana University Press, Indianapolis 2014.

Golç Paşa'nın Hatıratı, (Çev: Em. Kaymakam Salih Mayakuşu), İstanbul 1932.

GÖRGÜLÜ, İsmet: *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993.

Harp Akademileri Komutanlığı (Harpak), *Türkiye-İrak İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1994.

KANATLI, Şükrü: *Irak Muharebelerinde 3'üncü Piyade Alayı Hatıraları*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 2006.

KARABEKİR, Kazım: *Birinci Dünya Savaşı'na Nasıl Girdik?*, c. 2, Emre Yay., İstanbul 1995.

KILIÇ, Selami: "Birinci Dünya Savaşı'na Uzanan Süreçte Türk-Alman Yakınlaşması", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Harp Akademileri K.lığı Yay., İstanbul 2015, s. 91-155.

_____ : "Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Cihat Politikasına Bir Bakış", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, 25-27 Eylül 2014 Erzurum*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2015, s. 139-187.

KON, Kadir: *Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İslam Stratejisi*, Küre Yay., İstanbul 2013.

KRESSENSTEİN, Friedrich Freiherrn Kress von: *Son Haçlı Seferi: Kuma Gömülen İmparatorluk*, Çev. Tahir Balaban, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.

KURŞUN, Zekeriya (Çev.): "Archibald Dunn, Basra Körfezinde İngiliz Çıkarları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sy: 3, İstanbul 2000, s. 299-326.

KUT, Halil: *Kutü'l-ammare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, Yay. Hz. Erhan Çiftçi, Timaş Yay., İstanbul 2015.

KÜÇÜKVATAN, Mahir: "İngiliz Basınında Osmanlı'nın Kutü'l-Ammare Zaferi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. XIII/26, Bahar Sayısı, Dokuz Eylül Üniv. Yay., İzmir 2013, s. 55-85.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer: *Türk İngiliz İlişkileri 1919-1926*, Ankara 1978.

LORD CHALFONT (ed.): *Waterloo: Battle of Three Armies*, London 1979.

MCMEEKİN, Sean: *Berlin-Bağdat Demiryolu: Almanya'nın Dünya Hakimiyeti Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu 1898-1918*, Çev. Azize F. Çakır, Pocus Yay., İstanbul 2012.

MEHMET EMİN: *Selman-ı Pâk Meydan Muharebesi*, c. II, İstanbul 1337.

MOBERLY, F.J.: *Irak Seferi, 1914-1918*, (Çev. Binbaşı Cemal), c. I, İstanbul 1928.

M.P.: *Mons, Anzac and Kut*, London, Edward Arnold, 1919.

ÖLÇEN, Yavuz: *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kutülammare Muharebe-leri (29 Nisan 1916-16 Şubat 1917)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.

ÖZÇELİK, Mücahit: "Kutü'l-Ammare Esirleri", *Unutulan Zafer: Kutü'l-Am-mare, 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu Bildirileri*, 8 Mart 2016, Harp Akademileri K.lığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yay., İstanbul 2016, s. 383-410.

ÖZTÜRK, Mustafa: "Osmanlı Mirî Rejiminin Misak-ı Milli ile Münasebetle-ri", *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, c. I, Genkur ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 1996.

ÖZYÜKSEL, Murat: *Osmanlı-Alman İlişkileri Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yay., İstanbul 1988.

POLAT, Ü.Gülsüm: "Esir Kut Komutanı Townshend'in İstanbul'a Getirilişi ve İngiliz Basınına Müdahale", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 3-5 Kasım 2015, Budapeşte- Macaristan*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2015, s. 1015-1032.

SABİS, Ali İhsan: *Harp Hatıralarım*, c. II, Nehir Yay., İstanbul 1991.

SAKİN, Serdar: "Birinci Dünya Savaşında Irak Cephesinde Osmanlı Dev-leti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar", *Gazi Akademik Bakış*, c. IV, Sy: 7, Kış 2010, s. 136-137.

SANDES, Major E.W.C.: *In Kut and Captivity, with the sixth Indian Division*, John Murray, London 1919.

SATAN, Ali (Derleyen): *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918, İngiltere Devlet Arşivi Raporu*, Çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2016.

SAYGI, Tarık: *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, Paraf Yay., İstanbul 2011.

SELÇUK, İlhan: *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, c. I, Remzi Kitapevi, İstan-bul 1979.

SONAT, Ramazan, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Muhasım Devlet Tebe'ası Politikası (1914-1918)", *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sy: 11, Yıl: 2014, s. 259-290.

SORGUN, Taylan: *Halil Paşa, Bitmeyen Savaş*, Yaylacık Matbaası, Ankara 1972.

SOY, H. Bayram: *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerine İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yay., Ankara 2004.

SOYLU, Metin, *Yüzbaşı Mehmet Muzaffer*, Truva Yay., İstanbul 2012.

ŞEMSETTİN SAMİ: *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 1996.

TAŞ, Necati Fahri: *Nurettin Paşa ve Tarihî Gerçekler*, Nehir Yay., İstanbul 1997.

_____ : *Nurettin Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2014.

TETİK, Ahmet: *Teşkilât-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkiye Dairesi) Tarihi 1914-1916*, c. I, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2014, s. 16.

TOKER, Hülya - FİDAN, Nurcan: *Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri*, Genkur ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 2004.

TOPRAK, Zafer: “1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak Konulu Sempozyum Kapanış Konuşması”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Harp Akademileri Komutanlığı Yay., İstanbul 2015, s. 631-642.

TOWNSHEND, Charles V.F.: *My Campaign in Mesopotamia*, Burtleigh Press, London 1920.

_____ : *Irak Seferim*, (Çev.: Tarih-i Askerî Encümeni), Matbaa-yı Askeriye, İstanbul 1337/1921.

_____ : *Irak Seferi ve Esaret*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.

_____ : *Mezopotamya Seferim, Kurna, Kutulamare ve Selmanpak Muharebeleri*, Çev. Gürol Koca, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 2012.

Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar, Harp Akademileri Komutanlığı Yay., İstanbul 1983.

TÜRKMEN, Zekeriya: *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.

_____ : *Musul Meselesi Askerî Yönden Çözüm Arayışları*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2003.

_____ : “Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, (Ed. Zekeriya Türkmen), Harp Akademileri K.lığı Yay., İstanbul 2015, s. 381-433.

_____ : “Birinci Dünya Savaşı’nda İngiltere’nin Basra Körfezi Kuzeyindeki Petrol Kaynaklarını Ele Geçirmeye (Irak Cephesi) Yönelik Askerî Harekâtı Çerçevesinde Türk Ordusunun Selmanpak ve Kutü’l-ammare Zaferine Dair Bir Değerlendirme (6 Kasım 1914-29 Nisan 1916)”, *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 3-5 Kasım 2015, Budapeşte-Macaristan*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2015, s. 129-161.

_____ : “Cepheden Cepheye: Kafkas Cephesi’nin Dondurucu Soğuktan Irak Çöllerine 5. Seferî Kuvvet’in (52. Mürettep Tümen) Serüveni”, *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, 25-27 Eylül 2014 Erzurum*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2015, s. 323-360.

_____ : “100. Yılında Kutulamare Zaferi”, *Türkiye Bilimler Akademisi, TÜBA-Günce Dergisi*, 51. Sayının Eki, Ankara, Haziran 2016, s. 24.

_____ : (Editör), *Kut’lu Bir Zafer 1916’dan 2016’ya 100’üncü Yılında Kutü’l-Amare Zaferi*, Harbiye Askerî Müze ve Kültür Sitesi K.lığı Yay., İstanbul 2016, s. 257.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara 1988.

ÜZEN, İsmet: “Türklerin Kutü’l-Ammare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915-Nisan 1916)”, *Akademik Bakış Dergisi*, Kış Sayısı, c. II, sy: 3, Gazi Üniv. Yay., Ankara 2008, s. 81-102.